

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

FEGYVERES EURÓPA

ÚTINAPLÓK

NYUGAT

Quidquid delirant reges,
plectuntur Achivi.

Horatius.

Pax facit divitias,
Divitiae superbiam,
Superbia contemptum,
Contemptus Bellum,
Bellum Paupertatem,
Paupertas Humilitatem,
Humilitas Pacem.

Felirás Tordán

Nous ne sommes plus dans une époque où l'orateur ou l'écrivain ait le loisir, de choisir ses sujets. Ce sont les sujets, aujourd'hui, qui le choisissent. Ou plutôt le sujet, car il n'en est qu'un. Nous en sommes revêrus à l'âge de pierre du sujet: la conservation de la vie, pour notre pays et pour nous.

Jean Giraudoux.

ELŐSZÓ

1.

Döfjünk az idő könyvébe. A tú 1919-nél elakad, rálapozunk. Az író ocsúdik a romok alól. Most már tudja, hogy az európai műveltség is mulandó, az anyanyelvéből lehet még holt nyelv, a hazájából régészeti lelet. Mindezt nem tudta a háború előtt, Európa halhatatlanságáról nagy ábrándjai voltak. Eleresztí ezeket az ábrándokat, a maga mulandó, törékeny képeré formálja a földrészt. Szánakozva vagy megvetéssel szól hozzá; a régi tisztelet oda. Azt hiszi, mindenét elvesztette, pedig a romok még az eget takarják. A kupolák beszakadtak, de a falak még állnak, építész kellene ide, nem régész.

Döfjünk megint a könyvbe. Lágyabban nyomtuk a tüt, 1929 tájára nyitunk. Európa egy kicsit magához tért. A kupola ugyan tátong, a törmeléket csak félretolták, de legalább a kertek virítanak. Az író a romok körül kertészkedik. Még emlékszik a földrengésre, talán egy közeledőre is gondol, azért óvakodik a nagyobb munkától. Hiányzik belőle a gyanútlan hit és a naiv erő.

Nyissunk az utolsó lapokra. A romok remegnek, bedőlnek a maradék falak. Az író a romoktól búcsúzik. Húsz év előtt szégyelte őket, meggyalázott ábrándjaira emlékeztették. A beszakadt kupolát siratta, ügyet sem vetett az ép falakra. Most már tudja, hogy ez a rommező is fényes lak ahhoz képest, amit a jövő kijelölt szállásul. Lázasan fényképez és jegyez, megnagyít egy oszlopfőt, fölvezol néhány alaprajzot, megkeresi egy szobor helyét, egy márvány lábfejet a csonka szárhoz illeszt. Az építésről lekésett, szorongatott régész és folklorista lett belőle. A romokból az ár minden nap elsodor valamit, a pusztuló törzs minden nap egy nótát felejt. Sietni kell.

Rögzítsük ezt a hármás helyzetképet egy hevenyészett könyvszemléhez. Falun írok, kaspásból idézek, a példák talán így még jobban meggyőznek.

1920 Spengler esztendeje, egy késői króni-

kás talán el is kereszteli *annus spenglerianus*-nak. Amihez az író gyöngé, a bölcész elég kegyetlen. Először ő meri kimondani, hogy az európai műveltség mulandó.

1927 és 1929 közt az író visszatért a régi formákhoz, a régi körbe, azzal jelképezi a viszonylagos rendet, hogy nem avatkozik más hivatásába. Ábrázol és adatokat gyűjt örök tárgyról, az emberről. A listán csupa szépirodalmi mű:

Arland: L'Ordre (regény), Bernanos: La Joie (regény), Chardonne: Eva (regény), Cocteau: Les Enfants Terribles (regény), Dabit: Hotel du Nord (regény), Fauconnier: Malaisie (regény), Giono: Pan (regényciklus), Green: Léviathan (regény), Malraux: Les Conquérants (regény), Maurois: Climats (regény), Ramuz: La Beauté sur la Terre (regény) Romains: Psyché (regényciklus), Aldington: Death of a Hero (regény), Huxley: Point counter Point (regény), Maugham: Ashenden (novellák), Morgan: Portrait in a Mirror (regény), J. C. Powys: Wolf Solent (regény), Woolf: Orlando (regény).

1937 és 1939 közt az író minduntalan megsérti a műfaji határokat, ház helyett hevenyészett sátorban lakik, regény helyett naplót, sőt széljegyzetet ír, nem ábrázol, hanem leltároz, nem adatot gyűjt, hanem emléket, nem az ember érdekli, hanem a világ. Végzetes jel, mikor az író az irodalom örök tárgya helyett

a világgal foglalkozik. Bús tenger a világ, írta közel másfélszáz esztendeje legidősebb költőnk, Berzsenyi. Lepecsételt palackok, utolsó üzenetek úsznak most rajta. Az utolsó üzenetek korában élünk, az író az olvasója helyett a történetírónak dolgozik, legfeljebb hat hónapig s aztán harminc vagy hatvan év múlva olvasható. A listán alig áll szépirodalmi mű:

Bernanos: *Nous Autres Francois* (politikai pamflet), Dabit: *Journal Posthume* (napló), Duhamel: *Mémorial de la Guerre Blanche* (politikai cikkgyűjtemény), Gide: *Journal* (ötven év naplója), Giono: *Refus d'Obéissance* (politikai esszé), Giraudoux: *Pleins Pouvoirs* (politikai esszé), Guehenno: *Journal d'une Révolution* (politikai napló), Green: *Journal* (napló), Maxence: *Histoire de Dix Ans* (emlékirat), Maurois: *Etats-Unis 1939* (útinapló), Montherlant: *L'Equinoxe de Septembre* (emlékirat), Romans: *Cela dépend de vous* (politikai esszé), Huxley: *Ends and Means* (politikai esszé), Maugham: *The Summing Up* (emlékirat), Woolf: *Three Guineas* (politikai esszé). Anglia egyik legfontosabb írója Liddel Hart, a katonai szakértő.

Regényt már csak Amerikában visznek diadalra, Dickensnek ma a tengerentúlra kellene költöznie a régi regény olvasó láz után. Ott még hiányzik a földrengés-érzet az idegekből, az olvasó abban a külpolitikai biztonságban él, mint az európaiak a múlt század derekán. Az európai olvasó már a sokféleképp

keresztezett, hibrid műfajoknál tart, az N. R. F. kiadványaiból 1950 óta a „dokumentumok“ szaporodtak legjobban, Angliában egyszerre négy ilyen sorozat versenyez tüneményes sikerrel (Discussion Books, Oxford Pamphlets, Pelican Books, Penguin Specials).

A védelmemre írok, olvasó. Védekezve adom át ezt a könyvet egy regény helyett. Tíz év előtt még ezt ígértem volna a mai napra. A szirénekről s Odysseus keservéről akartam írni. Én is álltam az árbochoz kötve, az evezőcsapások közé üvöltöttem a szirének után. Én is a szenvedély költője akartam lenni.

1936-ban leltároztam először Európát a *Doveri Átkelésben*. Azóta szerencsére évről évre csalódtam, a vész rászedte bajlátásomat. Az előérzet mégsem tágított mellőlem, makacsul kiűzött a világba. Ez az esztendő is úton talált. Belgrádban, Varsóban, Bécsben, Parisban és Északolaszországban „búcsúztam a romoktól“. Ez egyszer nem hiába.

A följegyzések óta sok minden megváltozott, pontosabban szólva megtörtént a döntő változás. Igazoltak és megcáfoltak az események. Először arra gondoltam, hogy egy függetlennel utánuk lépek. Oktalan fáradság volna. Egy félév múlva újabb függetlennel futhatnék a magam nyomába. Maradjon minden jégbe-fagyva, mozdulatlanul, ahogy e fegyveres ta-

vászon és fojtott nyáron láttam, Olvassák úgy, mint a böngészkedő utókor, amely egy lehangoló órára a por és penész alól kiemeli.

2.

Mint aki egy régi házban, régi pusztán nem a tegnapot, hanem a régi ház és régi puszta életét folytatja, úgy folytatjuk szeptember óta az első világháborúnál. A holtak benéznek az ablakon, a könyvlapot ellepi a vérrozsa, a mű mögül egyszerre kilátszik a holttest: az elesett szerző. Hányan haltak bele s abba, ami utána következett! Hiába haltak meg. Volt egyszer egy emberöltő, amely két világháborút melengetett a keblén. Az író elmerül a vészben, miután nem segíthetett a hazugságon.

Húsz évig takargatott a világ egy gonosz békét. Amíg nagyon fiatalok voltunk, megpróbáltunk másfelé figyelni. De a búz megintett, mint a könnyelmű solymászokat a halál angyala. Romlott, gőzölgött a rossz béke. A borsón talán lehet szépet álmodni, ebben a búzben nem lehetett. A vérszag most elosztatja. Valamikor rettentő számadásra készültem azokkal a sötét hatalmakkal, akik méltatlanná tették a földet a többi csillaghoz. Összeszorítom a számat: már nincs számolni-

valónk. Az öregek meghaltak, akik túléltek, másodszer is acélesőben áznak. Erasmus elmegy az ablakom alatt, acélsisak a fején. Holnap talán már követem.

Még egyszer körülnézek. Az író nem segíthetett a hazugságon, de maga nem hazudott. Fényes és halvány, nagy és kicsi fegyvertársak: alig volt köztetek áruló. Gyöngék voltak, de igazak, a világnak az elmúlt húsz évben alig van mentsége rajtatok kívül. Csak ti nem hoztatok szégyent az ártatlan holtakra.

Írjatok, nincs másban irgalom. Áruló a múzsa, amely hallgat a fegyverzajban. „Cedant arma togae“ emlékeztetett Babits a cicerói mondásra az „Inter armas silent musae“ ellen. Egy asztráltest buggyan ki véres szátokon: a békés mű, a világ utolsó mentsége.

Mindig olyan volt a világ, mint most, a kéjes századvég s a huszadik század nyitánya páratlan kivétel, talán gigászi tévedés volt. Megártott volna a szellemnek. Korbács, töviskorona, Mohács kell neki, Isten a pusztában, a bujdosásban, az útszélen keresi a kiválasztottjait.

Szúrjunk még egyszer az idő könyvébe. A tú 1620 és 1650 közt akad fönn, egy fénylő, viharos emberöltőben. De hajoljunk közelebb. Elhül a szív az iszonyattól. Franciaországban még gőzöl a hugenotta hullarakás,

Richelieu halála után a nemzet újabb polgárháború felé támolyog. Németország széttörve, aléltan hever a zsoldosok és kiskirályok lábainál. Angliában egy királyt ölnek, testvérgyilkos vértések nyargalnak Dunbar és London között. Itáliát megpuhította s elcsitította az inkvizíció. Spanyolországot tüdőbajos idióták kormányozzák. Az erdélyi fejedelem Felsőmagyar országot vívja, a végvárakban a harmadik nemzedék kopik, a török területen már csak a dédapák voltak szabad magyarok.

Ebben az emberöltőben bölcsész Bacon, Descartes, Hobbes, költő Calderon, Corneille, Lope de Vega, Milton, Opitz, Zrinyi, alakul a francia Akadémia, fest Claude Lorraine, Rembrandt, Rubens, Velasquez, épít Bernini, díszletez Inigo Jones, gyűjti Arundel a parosi márványt, muzsikál Frescobaldi, Monteverdi, Schütz, jogász Grotius, méri Galilei a szabad- esést, Harvey a vérkeringést, Kepler a csillagokat, Pascal és Toricelli a légsúlyt, Magdeburgban Guericke a polgármester, püspök Jansenius s horgászik Walton.

Valószínűleg mind tudták, hogy miben dolgoznak, élnek s merengenek. Elrettentő közletről ismerték a kortársaikat. Nem a „barokk kor“-ban éltek, hanem háborúk, gyűjtogatások, személyi és vagyoni kockázat közt. Ami nekünk nagy stílus, nekik veszélyes és undok

jelenkor volt. Mégsem sajnálták tőle a tudásukat. Zsoldosok és koronás rablók, leégett faluk és áruló városok fölé gyújtottak világságot. A legtöbb talentomot kapták az égi osztáson, de szét is szórták. Nem nézték, kinek, így nyert irgalmat a világ.

Szőlőhegyen írom e sorokat. Halovány kúp látszik a mozgalmas őszi égájon. Vörösmarty kedvence, a Somlóhegy. Talán erre a hegyre gondolt, talán ebből a borból töltött, mikor maga mellé engedte a vén cigányt. Fülemben cseng az első kitörés, az első lávarobbanás: „mindig így volt e világi élet, egyszer fázott, másszor lánggal égett“.

Fázzunk a fagyával, roskadjunk a lángjába. Nincs jogunk félreállni. Farkasok közt vagyunk, farkasok vagyunk, könyörögjünk a farkasokért.

Sümeg, 1939 Orsolyanap.

BELGRÁDI ORGONÁK

Április 7.

Albániát megszállták az olaszok. „Ez a hordó még felrobbanhat“ hallom sokfelé. Hányadszor hallom! A háború feljön a lépcsőn, az ajtóhoz ér, fölemeli a kezét. Aztán kopogás nélkül visszafordul. Kopogjon már! kiáltják az emberek fejvesztve a szobából, mikor negyedszer vagy ötödször ér az ajtóig.

Anglia és Franciaország tovább hátrál, jó pontokat gyűjt Amerikában a legközelebbi háborúhoz. A középanyugati farmer rokonszenvét föláldozott európai bástyákkal vásárolja meg. Pénzzel úgyse tudná. Az amerikai nép gazdag nép, s bibliás, moralizáló. Anglia, a másik bibliás ország tud vele bánni.

A világpolitika közben levonult a „népi“ saktábláról. Március 15 óta mindkét fél stratégiai határokról beszél.

*

Beszélgetés két angol újságíróval. A kudarcokról tréfálnak. Németországnak világhatalom kell, pontosabban Anglia világhatalma. Meg is szerzi. Vértelenül az orosz falig jut, onnan megfordul, keleteurópai tartalékjával legyőzi a tenger zárt s ezzel Angliát is. Kanada az Egyesült Államokba olvad, az afrikai dominium kiegyezik a visszatérő németekkel, Japán a kínai őrlőmalomból átcsap a csábítóbb Ausztráliába. Anglia egy tengődő Spanyolországgá változik, tengerentúli birtokaival együtt népe is leapad. A földje már megelőzte a haldoklásban, jórészt csak juhoknak ad enni, mint a kasztíliai félsivatag.

Közben mosolyognak.

Hogyne mosolyognának, mikor a sziget szerintük megérdemli a sorsát. Néhány mágnás üzletember, kereskedelmi társaság és kalandor zsoldos egy tengerentúli birodalmat akasztott rá a tizennyolcadik században. Az angol embernek még csak tiltakozni se volt ideje. Fekvése és nagysága arra szánta Angliát, hogy egy kipucolt kis Skandinávia legyen. Ha nem jön közbe ez a világhatalom, ma egy tízmilliós demokrácia, Shakespeare zöld szigete virulna a félelmes, kormos és boldogtalan ország helyén.

Az önbecsmérlésük is taktika, nyilván kötelező az angol kémszolgálatban. Máskülönben

igazán azt kéne mondanom: „Már csak Magyarországot nem féltém.“

Április 9.

Jules Romains azt mondta múlt októberben, hogy egy elodázott háború néha örökre elmarad. A fashodai válságra célzott. Egy hajszálon múlt akkor az angol-francia háború. Októberben a legtöbb francia így gondolkozott. Azóta beletörődtek a háborúba. Éltetni sose fogják. Ámbár a beletörődés a legalantasabb éljénzés.

J. R. könyvében (*Cela dépend de vous*) van egy figyelemreméltó gondolat. Az európai rend kudarcát magukra veszi. A franciák visszarettentek egy „bátor békétől“, lebecsülték az erejüket, elhitték az ellenségnek, hogy megöregedtek. Alig hogy kifújták magukat, egy bátor béke gondolatával kellett volna a világba kivonulniuk. Ehelyett drága és megbízhatatlan szövetségeseket vásároltak, nem mertek a versaillesi béke első bírúi és megszegői lenni. Rajtuk múlt, hogy a rajnai határ az Európai Egyesült Államokkal érintkezzen. Ma csillagtávolságba sodródtunk ettől az Uniótól, de 1920-ban Franciaország közelebb volt hozzá, mint Németország a Szudétaföldhöz! „Ahelyett, hogy az újjászületés örömét elfe-

csérlik és meghurcolják a hadseregszállítók, milliomos ószeresek, műpártolók, táncos vén-asszonyok és selyemfiúk aljas orgiáin — mert jórészt ebből állt az a bizonyos háború után,— egész Franciaországot föl kellett volna tüzelni a jog viláгурalmára a végleges békéért. Még az Egyesült Államok szánalmas elfordulása is előnyükre volt, fölszabadította a kezünk s lehetővé tette, hogy ott lássunk munkához, ahol legjobban sürgették, legjobban várták s viszonylag legkönnyebb volt, Európában. Nem igaz, hogy mindez utólagos ábránd. Franciaország 1920-ban rövidebb úton, kisebb erőfeszítéssel s kevesebb akadállyal érhetne volna el a kiengesztelt, szövetséges Európát, mint az 1920-as Németország a mai Grossdeutschlandot. Csakhogy nem hitetlen szakértői megbeszélésekkel. A tömeget kellett volna megnyerni, mély érzéshullámokra indítani; félnék és tapogatózó biztonság helyett egy vakmerő békéről kellett volna beszélni. Nem félni kellett volna, hanem hinni.“

J. R. csak annyira túloz, mint a költők, vagyis jóval kevesebbet, mint a gyakorlati emberek. Jól emlékszem arra a korra, ifjúságom legszebb ideje volt. Vagy csak az ifjúság ragyog rajta? Egy Rothenturm-strasse-i félhomályos kávéházban összeesküvést szőttem a barátommal. Genfből Bécsbe akartuk szöktetni

a Népszövetséget. A világ a fantasztaké volt: akármit megtehettek volna, még a legnagyobb jót is.

Április 14.

Most érik Marx, Nietzsche és Sorel vetése. A világ gyűlölködik, mint Marx, félrebeszél, mint Nietzsche s igazolja az erőszakot, mint Sorel. Csak a prófétáknak van örökösük, Voltaire és Stendhal fajtája kihal. A világ könnyedén megérti a misztikust és az ősit s nem érti többé az észszerűt. Minek maradtunk itt hírmondónak ?

Április 16.

Szerbia története, akárcsak a mienk, újra-kezdődött a török után. A bizánci falképektől a Napoleon-korig kell ugrani a folytatásért. Akkor jut ismét felszínre a szerb történelem. A tektonikus hasadás, amit francia forradalomnak hívunk, ezt a bűvópatakot is kiszabadította a sziklákból.

De alig bukik föl, megfesti a királyi vér. Két északi birodalom közeledik Szerbián át a Földközi-Tengerhez s a közbeszorított kis nép izgalmában saját királyaira sújt. Nagy játékosok, nagy vetélytársak árnya suhog fölötte, utánuk üt és királyait találja.

A belgrádi főutcán a múlt században csupa földszintes házacská állt. Ilyenben lakott a cári követség is, szemközt a királyi lakkal. Az oroszok az ablak mögül távcsővel lestek a ki-bejáró vendégeket. Tudta ezt Milán s bosszan-

tásukra délutánonként Kállay Bénivel kártyáztott. A boszniai válság alatt az osztrák-magyar katonai attasé egy estélyen az arramenő trónörökös előtt leejtette a karjára emelt kardot. Bumm! csattant a vége. Még ma is fáj a fülüknek. Apró falusi történetek, de már ben-nük játszik a világháború.

Egy őszülő zömök úr megy előttünk. Ő lőtt elsőnek Obrenovics Sándor királyra. Főhad-nagy lehetett akkor. Az összeesküvők fölforgatták az egész palotát, de a házaspárnak nyoma veszett. Végre fölfedeztek egy titkos ajtót, betörték. A királyi pár egy fülkében szorongott. Az asszony Sándor elé állt, a tisztek visszahökkentek. Elsőnek ez az öregúr tért magához s ezzel a halál is helyreállt a kezében. A kilőtt golyókkal végleg az orosz irány győzött.

A hazafias gyilkos mindig nemzeti jutalomra számít. A királygyilkos tisztek nem is tagadták, hogy osztozni akarnak a hatalmon az új kormány elnökkel. Nem tudták, kivel van dolguk. Az új kormányelnököt Pasicsnak hívták. A nemzeti hála elmaradt, a tisztek észrevétlenül kiszorultak a hatalomból.

A vér égni kezdett a kezükön, önként keresték a halált, legtöbbjük már a Balkán-háborúban elesett. Csakugyan fölöslegek voltak: Pasics osztrák-gyűlölete az övékén

is túltett. Három évvel a királygyilkosság után kitört a vámháború a monarchiával, öt év után az ingerült Ausztria beleszaladt a bosnyák kalandba.

Nehéz igazságot tenni az osztrák-magyar kiegyezésben. Magam is habozva állok azokhoz, akik egyik nemzeti szerencsétlenségünknek tartják. Lélektanilag szinte kikerülhetetlen volt. A megötödött és bebörtönzött köznevelés kimerült a nélkülözésben és hideg rémuralomban. Egy nemzedék húsz évet vesztett elete javából, a bitófa árnyékával puhítottak, az államtitkár, kormánybiztos, alispán hosszú évek múlva díjnoknak, ügyvédbojtárnak került haza. Gyerekeit más nevelte, más temette, barátait megölték vagy elűzték. A sors mindent úgy igazított, hogy a megtört nemzedék liai kedvéért végül is belenyugodott a békébe. Teleki László a döntő pillanatban félreállt, Kossuth európai tervei szétfoszlottak vagy veszélyes mellékútra futottak. Az ország tehát hallgatott Deákra s ezzel alkalmat adott a negyvennyolcas nagy nemzedéknek (főleg Eötvösnek és Trefortnak), hogy közeli halála előtt nevéhez és eszméihez méltót alkosson. A liberális kor mérlege mégis elszomorító, jogi-

lag és gazdaságilag kitágította az országot, de kihagyta belőle a magyarság zömét. Budapest majdnem utolérte Bécset (s azt hitte, hogy majdnem utoléri Parist), az ország azonban éppen olyan gyenge, tehetetlen maradt, mint a Széchenyi-látta Parlag. Fölkarolta Lotzöt és elejtette Madarász Viktort. Aranyt megtette akadémikus költőnek s Petőfit egy bőbeszédű néptanítónak, a székelyeket kiengette Bukarestbe s Budapest magyarosítását Rákosira és Blahánéra bízta! A kiegyezésből egy ál-Magyarország született. Deák akarata ellenére az ittrekedt Bach-huszároknak és szájmagyaroknak szerzett tartós békét. A negyvennyolcas ország sötéten tovább hallgatott a mélyben. „Kossuth népének“ sose kellett igazán a kiegyezés, a kormányok elsősorban „államhű” nemzetiségi vidékeken gyűjtöttek szavazatot.

Jó és rossz még csak valahogy vetélkedik a kiegyezés *hazai* mérlegében. De a nagyvilágban csak kárunkra volt. Ha egy nyugati átlagagyban ma is német anyanyelvű barbárok, magyarnyelvű osztrákok vagy más efféle szörnyszülöttek vagyunk, a kiegyezés az oka. Nincs választásunk: Szent István, Rákóczi és Kossuth népe vagy névtelen nép vagyunk a világ számára. Nincs harmadik út.

De a kiegyezés a Dunavölgyben volt a legnagyobb kárunkra. A magyar hiú nép, kivá-

lóbbnak tartja magát a szomszédainál. Az is volt. Kiválóbb, de nem másfajta. A Nemanják valamikor királyleányt adtak az Árpádok ágyába, a magyar és szerb vitézek egy oldalon álltak az ószerbiai csatatereken.

Nyelvi nacionalizmusunk már a múlt század elején nagy pusztításokat végzett ebben az egyetértésben s Kossuth botorul hibázott a nemzetiségek ellen. De ha egymás közt maradtunk, talán mindent jóvátehetünk volna. A kiegyezéssel azonban egy hatalmaskodó Balkán-politika bűnrészesei lettünk, katonát adtunk azokhoz a vállalkozásokhoz, amelyeket az Árpádok és Anjouk egész más körülmények közt s egész más tehetséggel egyszer már véghezvittek. Magában az országban viszont igazi magyarok és jött magyarok háttal a dualizmusnak dőlve, olyan magyarosításba fogtak, amit a kiegyezés nélkül nem igen tettek volna. Megakadályozta volna a józan eszük s — az ellenfelek ereje. Kifelé jó bakavérrel kiszolgáltuk azt a Balkán-politikát, amely a délszláv hegyek közt keresett kárpótlást Lombárd-Venlencéért, befelé egy elbizakodott látszatmagyarosítással végkép elkeserítettük az ország népeit. Wesselényi, a bécsi kormány egykori foglya sose bánt volna úgy az idegenajkúakkal, mint a kiegyezéskori szájmagyarok, akiknek Bécs évtizedekig szemethunt!

Április 17.

V. P. a Bácskából való. A magyart használja „diplomáciai nyelv“-nek. Néha Pázmány szavait keresi, a nyelvújításiak már nem elég csipősek, nem elég ízesek a szerb ínynek. Legtöbbször a magyarnak sem! De aki ilyen remekül ismeri a nyelvünket, még a földgömb túlsó felén is egy kicsit a foglyunk. Bácskából Pestre került jogásznak, résztvett a diáktüntetésekben. Ott eszmélt rá, milyen kivájt és meghasonlott a milleniumi Magyarország. A fényes kirakodóvásárról hazatért a kicsi parasztvárosba.

Még mindig érdekli és ingerli a magyar, nem tud leszokni rólunk. Régi nemzedék, félálábbal az osztrák-magyar „ancien regime“-ben áll. „Mért néz a magyar folyton Nyugatra? Mindig túlerőlteti magát, attól olyan izgatott és álmatlan. Nézzen egyszer körül. A szerb jobban megbecsüli, mint például az angol. Igaz, hogy *dunai népnek* lenni nem olyan mutatós szerep, mint *nyugati népnek*“ Csípős nyelvű barát.

A középosztály zöme ma sem kedveli a magyart. A hamu alatt tovább parázslanak a pánszláv eszmék, még áll a Moszkva kávéház, a pánszlávizmus egykori Pilvaxa. Sőt van egy Szerbia, amely egyenesen visszavárja a cárt.

Múlt szeptemberben sokan gondoltak rá. Prága végóráiban a csehek visszaváltoztak szláv testvérekké, a szerbek szerint csak Pétervár (s nem Moszkva) menthette volna meg őket.

Jó, ha mi is gondolunk néha erre a jövődöbeli cárra.

*

Legnagyobb gondjuk a horvát kérdés. A török hódoltság és a középeurópai fekvés Jugoszláviát is nemzetiségi országgá keverte. Van magyar, német, albán, macedón kisebbsége s lélekben a legtöbb szlovén is kisebbséggé németesedett. De a horvát húsz év óta nyíltan az államegységet fenyegeti, a királydiktatúrát is egy horvát válság kényszerítette ki. Jugoszláviában 1928 óta királydiktatúra van, mint Romániában, de a rendszer oka a nemzetiségi kérdés, mint a lengyel katonai diktatúráé. Abban az egységes kis parasztdemokráciában, amit valaha Szerbiának hívtak, a király sose merté volna megkockáztatni a mai rendszert.

Ahogy a francia-breton viszály alatt egy ősibb latin-kelta ellentét lappang, a szerb-horvát viszályban Bizánc és Róma viaskodik. Ez az ötvözet a legerősebb abroncsban is szétpattan. Gondoljunk Erdélyre. Hiába nőtt latin töről a román nyelv: a „három nyelv és négy

felekezeti“ erdélyi szabadsága mindig visszatorpant Bizánc küszöbéről s nem tudta befogadni. Erdély igazi veszedelme az volt, hogy a keleti ortodoxia, azaz Bizánc a falai közt s nem Brassón túl kezdődött.

Jugoszláviában viszont Horvát- és Dalmátországgal éppen Róma került a bizánci falak közé. A monarchiát annakidején az olasz Istria s a horvát Dalmácia tette mediterránná s törökverő katonái közt a horvát volt a legkatolikusabb vitéz. Egy dalmát halász s egy velencei dozse arcképe között nagyobb a hasonlóság, mint e halász s mondjuk egy nisi paraszt közt. A horvátok tovább adták az olasz latinitást s a római katolicizmust, de a java a lelkükben is lerakódott s évszázadokig irányította a hivatástudatukat, akárcsak a magyarét. Dörzsöld le a tizenkilencedik századi illir nacionalizmust — (Napóleon szellemi importját a Habsburg birodalom bomlasztására) — s fölcsillan alóla Zrinyi és a raguzai Gundulics közös eszménye. Jugoszlávia egyesítette a szerb és a horvát népet. De mihelyt az illir nacionalizmus úgyahogy kielégült, a tizenkilencedik századi nacionalista alól kiütközött az ősbibb horvát: velencei, bécsi és magyar emlékeivel.

A szerb féltékeny a horvátra, ingerli a kultúrfölénye s a horvát sértett kultúrfölényével tekint a szerbre. „Zágráb: une ville finie“

mondja V. P. ingerülten. „Egyébként mi is vagyunk olyan öreg nép, mint akár a horvát, akár a magyar. Nézze meg egyszer a grancsai freskókat Rigómezőn. Jugoszlávia csak mai formájában tökéletes: Raguza és Zágráb humanizmusát kiegészíti a délszerbiai kolostori népi kultúra, amelyről szebbnél szebb középkori emlékek maradtak.“ Hiszen éppen ez az! A szerb műveltséget mélységesen átjárta Bizánc. V. P. a területi épség kedvéért Rómát összeházasítja Bizánccal s a kettőben csak kulturális rétegeződést — humanista magaskultúrát és népi mélykultúrát — lát. Érthető. Ellenünk harcolt, szellemileg is, lelkileg is védi a *statusquot*.

De a láthatatlan lelki harcnak van egy látható anyagi vetülete. Zágráb féltékeny Belgrád gazdasági egyeduralmára, a parasztságot pedig az adópolitika keseríti. Nehéz tagadni, hogy a horvát többségű vidék valóságos adógyarmat. A szerblakta területek jórészen ma sincs földkataszter, egyéb okok mellett ezzel is magyarázzák, hogy Horvátországra fejenként majdnem kétszer annyi egyenes adó esik, mint Szerbiára és Montenegróra. (Illetékben, fogyasztási adóban szintén sokkal többet fizet.) De nem a nagyobb adóteherben van az igazi baj. Végére ez a jobban kidolgozott osztrák adórendszerre s a horvátok gazdasági fejlettségére és

urbanitására is mutathat. Az adót Szerbiában költik el: itt a baj. A minisztériumok, bankok, takarékok, szövetkezetek vezetői majdnem mind szerbek s hazaszeretetből és féltékenységből a török által jobban letarolt óhaza útjaira, hídjaira, középületeire fordítják a pénzt. Ismét forr a horvát ügy. Sztojadinovicot maguk a szerbek buktatták meg erőskezű horvát politikája miatt. A király diktatúrát kiaknázták, egy újabb válságon már nem segítene át. A külföldi rendcsináló viszont a határon áll. Németország és Olaszország élettere éppen összeér Jugoszláviában. Olaszországé Dalmácia, Albánia és Macedónia: a déli Balkán s az égéi tenger, Németországé Szlovénia s Horvátország: a délszláv Dunavidék. A Habsburg-hagyomány a szlovének és horvátok közt Habsburgok nélkül is jó csákány a németek kezében. Szerbek és horvátok a fal mellé húzódtak, kora tavasz óta alkudoznak.

*

S. St.-nál. Csendes, ős ember, Madách harmadik szerb fordítója, azt mondják, a legjobb. Évtizedek óta fordítja a teljes Shakespearet, (akit egyébként ciril fonetikával írnak), most folyik a kiadása.

Az ember idegen szemmel folyton tanul a

hazájáról. Csak most tűnik fel, hogy „Shakespeare második hazájában“ ma is jórészt a hetvenes és nyolcvanas évek hevenyészett, hézagpótló fordításait játsszák. Holott a lefordított Shakespearenek éppen az az örök előnye az eredeti fölött, hogy mindig új s a tanulatlanokhoz is eljut. A megszentelt eredeti szöveg a műveltek közé számúzi, az egykori nagy mulattató három évszázad dísze, rangja alatt roskadoz. Külföldön ellenben újra és újra leszállhat a népbe s megmaradhat annak, ami hazai kortársainak volt. Otthon hozzá van szíjazva a nyelv elhaló részeihez, idegenben akármikor el lehet oldani az elavult vagy túl klasszikus fordítástól. (Németországban például Ticktól és Schlegeltől.)

Tud a Babits-Kosztolányi-Szabó Lőrinc tervről, a munka most már valószínűleg egészen átbillent a harmadikra. Ismeri eddigi fordításait s magasztalja. Mindent tud a nemzedékről, Jugoszláviába kellett jönnöm, hogy gáncs nélkül emlegessék. Otthon az „irodalompolitikai“ vöröspacsi játékban még József Attila nagysága is elkallódik.

A beszélgetés váratlan útra tér. „Sajnálom, hogy a fiataljaink rosszul ismerik a magyar fiatalokat s közvetlenül a franciáktól tanulnak. A magyar nagyon gyakorlott az átültetésben, a nyugatiasságnak is évszázados hagyománya

van s így a „külföldiesek“ egyszersmind „régiesek“, „magyarosak“ is. Kár kihagyni ezt a magyar közvetítést: a szerb sokkal inkább szerb és gyökeres marad egy francia-magyar műveltséggel, mint egy tiszta franciával.“

Április 18.

Francia műtörténeti kiállítás Dávidtól Cézanneig. A franciák csak az 1937-es világkiállításon eszméltek egészen festészetükre, amely sokoldalúságában s kutatókedvben az olaszon is tútesz. Az 1855-ös kiállításon megdicsőült a vetélkedő Delacroix és Ingres, az 1867-es kiállítás Courbet, az 1878-as Manet csatája volt. 1957-ben egyszerre ezer év hódított, a franciák szinte megsemmisültek önön fényükben. Azóta a vidéki gyűjtemények folyton úton vannak ak Parisba, a válogatott gyűjteményeket pedig diplomáciai szolgálatra rendelték. Ezen a tavaszon a múlt századi művészek Belgrádban, Buenos-Airesben és New-yorkban hódítanak Franciaországnak.

Két Bonaparte kép. Az elsőt Gros festette a fiatal tábornokról, a másikat Gerard a császárról. Gros az Arcole-i hídfőhöz állítja. A beesett arcon még sóvárgás remeg: ezt a fiatal tisztet nemrég szörnyű lelki éhség marcan-

golta. Tele van gondolattal, de a gondolat a szája köré gyűl, vezényszó lesz belőle. Gerard előtt már a kielégült császár áll, az arc kitelt, puhul, a szilaj farkasból eszes, tapasztalt ragadozó lett. Már nem látszanak rajta az éjjeli olvasmányok, látomások helyett csak a korona fényében tündöklük.

Mestrovics Iván szobrai. Egy kis nép művészóriása nemzeti kifejezéssé teheti a maga műfaját; Thorwaldson óta a szobrászat jár a skandináv művészetek élén. Mestrovicsot egyelőre csak dalmátnak s nem „jugoszlávnak“ érzem, mediterrán archaizálását a franciáktól tanulta s parasztos katolicizmusában több gyönyörűsége telt volna szent Ambrusnak, mint Cirilnek és Metódnak. A századvégi szecesszió is erősen hatott rá, legalább annyira, mint Lechner Ödönre a maga műfajában. Lehet, hogy az idő vegyszere valamikor átalakítja a délszlávok közös lelki kifejezőjévé s Róma és Bizánc összesimul benne. Egyelőre csak a Földközi Tenger és a századvég vallhatja igazán a magáénak.

De átváltozás közben az idő valószínűleg meg is tépázza. Mestrovics rendkívül nagy szobrász, de erőszakos és profetikus, mint min-

den művész, aki nemcsak a maga nevében, hanem egy homályos néplélek nevében is szól. A tizenkilencedik század zengő ércszobraira (a Victor Hugókra) emlékeztet, azoknak a zengésén is hallatszott, hogy nagyok, de nem egészen tömörek. Ami a szobrain latinos, egyzsersmind megneemesedve horvát is, a homályos néplélek ellenben csak zavaros és szóno-kias szecesszióba sodorta. Sokszor szinte ön-maga ellenére óriás. Legrosszabb pillanataiban határozottan azokra a népies íróinkra emlékeztet, akik gyanús könnyedséggel lebuknak „a béreslélek balladás mélységeibe“.

A Várat beborította az orgona. Jobban siet az otthoninál: a Gellérthegyen csak most bimbózik.

Amerre nézek, a víz az úr. Innen látszik csak igazán, mekkora víz a Duna s a Száva! Kétféle színüket lassan kavargatják. Csodálatos, félvad táj, szemközt, az idevaló Pest helyén ezüst bozótok mosdanak a folyóban. Amott a kis szávai szigeten ömlött ki a világháborúban az első férfitér. Ismét világháborús harctéren járok.

V. P. Szavojai Jenő bástyáit magyarázza s közben azokra a végbeli vitézekre emlékezik,

akik szerb papot kértek maguknak, jeléül, hogy idevaló legények is verekedtek a magyar kapitányok alatt. „Tépjük s szeretjük egymást, mint a galambok.“ Ebben a gáláns mondatban egy aggódó kis nép üzen a másiknak.

Három napja követ ez a szorongás. Hovátovább ez lesz a kis népek legerősebb érzése a szétmálló Európában. „Gyanítom, hogy az európai közös haza örökre füstbement. Egy kontinens-közi nemzeti érzés születik helyette: angol, francia, német, olasz, japán *birodalmi* hazafiságnak hívják. Európának megmarad a csatátér. Lombardia és Belgium volt a nagy nemzetek csatasíkjá. Európa lesz a birodalmaké. Nagyobb ellenfeleknek nagyobb hely kell. De ezért az új kontinens-közi hazafiságért a kis népek fizetnek.“ 1958 szeptemberben írtam ezeket a mondatokat.

Korunk a kis népek Leviathanja, még egy háború s felhasad előttük a Vörösmarty-látta sír. A múlt századnak egyforma kedves volt minden nép, a kicsiből megcsinálta Belgiumot, a nagyból Németországot. A huszadik század csak birodalmakkal cimborál s a kis népek félelmükben belevetik magukat a lábuk előtt tátongó sírba.

Jugoszlávia csalódott Franciaországban, nem bízik Olaszországban s aggódik Németország miatt. A 160 kilométer olasz határ az An-

schluss óta meghosszabbodott 250 kilométer német határral, Szlovéniát már vonzza a Habsburg birodalom emléke, Horvátország a szomszéd hatalmakhoz fellebbezhet, Olaszország Albániában a háta mögött áll. Ha Szalonikin át volt fegyvertársával akarna találkozni, a tiranai olasz repülők hamarabb érnének oda. A területtel együtt megnőtt a gondja. így szokott ez lenni.

Szerbia a cár intésére még a hatalmas monarchiával is kikezdett. De Jugoszláviának több a vesztenivalója. A szerbek homlokán megjelent a felhő, amely a magyarét régtől fogva takarja. Gondoljunk erre a felhőre, ha valaha ki akarunk békülni egyetlen becsületre méltó ellenfelünkkel.

Virítanak az orgonák, a virágok zsenge illattal sűrögnek a tavasz körül. Este a kocsmákból ki-kiharsan a bosnyák muzsika. A pincér hozza a gőzölgő török kávét. Fiatal katonák ülnek a szomszéd asztalnál, naiv mosollyal nézik a muzsikusz lányokat.

VARSÓI INDULÓ

Április 22.

Sátoraljaújhely és Borsi közt átmegyünk a cseh fedezékvonalon. Gonosz lövései rézsút Rákóczi szülőfalujára lehellnek. A bölcs gazdák egyelőre átalakították krumplivermeknek. Beton Kalibánok szolgálják a paraszt Prosperokat.

A munkácsi erdőig még jó darab az Alföld s pár hónap előtt a fátlan föld mindenütt megmutatta a magyar önkénteseket a halálnak. Guerilla harctéren járunk. Munkács mögött felvillan Klastromalja, karácsonykor innen szálltak le a fegyveres bazalita szerzetesek. Egyszerre két ellenségre vijjogtak: a magyarra s a nyugati kereszténységre. Ez a klastrom már a Kelet egyik kiugró szirtfoka. *Róma* és *Genf* a nemzetek fölött lebeg. Keleten éppen a hit ingerel nemzeti türelmetlenségre. A bizánci kereszt összeforrt a cár fegy-

verével. A lelkek mélyén cár nélkül is kitart a moszkovita középkor, az „orosz hit“ s a szláv nacionalizmus egymást éleszti.

Útközben Ukrajnáról olvasok. A könyvmutató szerint a régebbi irodalom jórészt a világháborúból való, akárcsak a flamand szeparatistáké. Ez volt az első két „népi“ mozgalom. A német vezérkar egyiket egy liberális szabadelvű nemzetállam: Belgium, másikat egy nacionalista önkényuralom: Oroszország ellen fordította. Csak a háború után nőtt hozzájuk világnézet. Ma már Svájcra, Hollandiára s még egy fél tucat országra kiterjed, a hadvezetői mesterfogásból egy körsugárzású hatalmi bölcsélet lett. Az a legfurcsább, hogy e népi világramlatban a német vezérkar és — Wilson egyformán a maga gondolatára s hatására ismerhet!

Az ukrán nacionalizmusnak hatvan-nyolcvan esztendő's a múltja, az ukrán kérdés azonban a tatárjárással kezdődik. Képzelnék el egy Magyarországot, amely a muhi csata után nem állt többé talpra. Sevcsenko hazafias lírája csak a legutolsó fejlemény — ahogy a magyarság se Petó'fivel kezdődik, — az ukrán sors korábbi fejezeteit már megírta a település, a történelem, a vallás, a hadiszerencse, a külpolitika, a tatár, a litván, a lengyel, a muszka, Bizánc s a szultán. Az ukrán csak úgy szaba-

dult egyik szolgaságból, hogy gazdát cserélt, a lengyel járomból átbújt az oroszba s az orosz-tól a törökhöz, a svédhez s majdnem a magyarhoz pártolt. Minden kilométerrel fogy a távolság köztem s e sztyeppéi zűrzavar és szolgaság közt. A Kárpátok dél felé küldik a keblükből fakadó vizeket, de ugyanakkor föltartják a gomolygó északi káoszt. Erről beszéljünk inkább, ez a nagyobb érdekük! Túl a Kárpátokon kezdődik egy határország vagy örgrófság (Ukrajna eredetileg körülbelül ezt jelentette), amelynek sose volt határa s egy határörs, amely negyvenöt millió lélek. A sors szörnyű csúfsága, hogy ez a határvidék mindig két-három ország közé szakadt s az volt neki legkevésbé, amit a nevében hordott: határa! Ettől a „határtalan“ határvidéktől óvtak minket a Kárpátok. Szurmay bakái aligha sejtették, hogy Uzsoknál s Bártfánál éppen annyira Nyugat védpajzsai voltak, mint Hunyadi alatt Nándorfehérvárnál. Pedig azok voltak,

Volóc és Beszkid közt, a határhegyekben közös katonatemetőket ápolnak. (A csehek eddigi tisztességére szóljon: a szó szoros értelmében ápolják.) A beszkidi templomajton elmosódott bakairás, megnyálazott, érdes ceruzával s ki tudja mekkora alföldi honvággyal vésték be a nevüket s az ezredszámot. Lille, Reims, Ypern, Monfalcone, Belgrád, Lwow felé me-

net tizenöt éve katonatemetőkhöz érek. Mekora hősköltemény! Kamaszkoromban átéltem az Iliászt, miközben a régebbiket tanultam.

Április 23.

A varsói belváros egy kopár Bécs, ha Bécs alatt a Freyungot, Herrengasset s a Minoritateret értjük. Canaletto lefestette a két várost, a veduták a megszólalásig egyformák. A varsói magas művészetben, e látható felhásban a főúri műpártolás s a bevándorolt művészet találkozott, akárcsak nálunk. A különbség annyi, hogy Varsót kizárólag olasz diaszpóra építette, a karmelita templom a római Rainaldi egyik tervrajzáról röppenhetett ide, a Lazienksi mesterét Bacciarellinek hívták. Köztudomású, hogy Napóleon milyen hitványul játszott a lengyelekkel. Mégis ragaszkodtak az emlékéhez s ez a városon is meglátszik, feltűnő sok benne az empire. De ennek az empirenek is olasz a mestere, Corazzinak hívták. A nép fizette az olasz importot s katonát adott a szabadságharcokhoz. Ő is csak a romantika varázsütésére szólalt meg először, mint a magyar. A barokk, rokokó és empire művészekkel Olaszország felköltözött ebbe a szeles északi városba, Mickiewicz és Chopin már Lengyelországot vitte Európába.

Varsó az utolsó nyugati város keleten. A katolicizmus s az arisztokrácia tette azzá. Csak Európa bonyolult földrajzában képzelhető el, hogy az Európa és Ázsia közt közvetítő, egyszerre római és buddhiztikus, racionális és mitikus, kertészkedő és nomád, szóval mindenképpen *középeurópai* Németországtól keletre ismét egy primitívebb Nyugateurópa s nem egyszerűen Keleteurópa következik. A lengyel hivatástudatnak ugyanaz a szótára, mint a Nyugat és Kelet közt vívódó s végül a keresztény vértanúságot választó magyarnak.

Lengyelország legtüskésebb belügye az ukrán kérdés. Rendszerint elintézik azzal, hogy a lengyel-ukrán viszály a földesúr s a jobbágy megújított ellentéte: a lengyel a birtokos, az ukrán a szegény. Ezzel csak az igazság felét mondták ki. Hová tegyük akkor egyfelől az el-lengyelesedett, katolikus ukrán földbirtokost, másfelől a lengyelgyűlölő, jómódú ukrán burzoáziát? Itt már nem segít a gazdasági magyarázat. Sokkal közelebb járunk a teljes igazsághoz, ha a szerb-horvát testvérharc lelki hátterét a lengyel-ukrán ellentét mögé vetítjük. A testvérfajokban és rokonnelvekben — (mert az ukrán egy a lengyelrel fröccsentett orosz nyelv) — két vallás, két világkép, két művelődési eszmény csattan össze

Április 24.

Már az első beszélgetések meggyőznek, hogy a könnyelmű, kesergő lengyel eltűnt. Vége az orosz Bach-kornak s ezzel a néma tüntetésnek, duhaj búsulásnak. (Ettől a búsulástól kaptuk el mi az ötvenes években a cigányozó nyavalyát). A lengyelnek immár élni kell, magát és népeit kormányozni. „Az élettől kell félni, nem a haláltól“ mondja egy ruszin közmondás. Most tanulják s megöszülnek bele.

Úgy jártak, mint az apostol, akit a király egy nap megtesz miniszterelnöknek. A lengyel a szabadság bujdosó apostola volt, most meg kell valósítania ezt a szabadságot. Szerencsére sok tapasztalatot gyűjtött az elnyomás alatt s a bujdosásban. Kiismerte az oroszot, a németet, az osztrákot, a franciát, az angolt s az amerikai: az elnyomót s a szállásadót. Másképp értelmetlen volna, hogy az egykori összesküvők és legionáriusok sima, óvatos államférfiakká változtak az új Lengyelországban. Ebben a nemzedékben sok a jó diplomata, mai jellemükből arra lehet következtetni, hogy fiatalkorukban se voltak régimódi romantikus összesküvők, hanem hidegfejű forradalmárok.

De a rabság alatt szerzett nagyobb népismeretért egymás közt mégis csak meg kellett fizetniök. Az ember nem lehet büntetlenül sokáig

orosz (azaz kievi), *osztrák* (azaz galíciai), *porosz* (azaz poseni) s *emigráns* lengyel. Ismét össze kellett szokniok s a szomszéd népek szorítása nélkül ez csak sok bajjal ment volna.

Mikor a húszas évek végén először jártam köztük, a tisztek még fegyvernemenként nyilvántartották a származásukat. Az orosz lengyel jó lovas, az osztrák lengyel jó tüzér, a porosz lengyel jó baka, kötekedtek egymással félig komolyan. Az összeforrasztott ország szinte egyénenkint valamelyik fegyvernemhez s ezáltal valamelyik elnyomóhoz tartozott. De szerencsére vannak még veszedelmes szomszédok a világon. Szerencsére, mondom, mert így hamarabb összeszokott a három vagy még többféle lengyel.

Lengyelország fiatal állam és öreg, megterhelt föld, a vastag történelmi kéreg nehezen tűri új honalapításukat. Régi bűneikre a felosztás alatt új bűnök és hibák száradtak. Lengyelország olyan szegény, mint egy szűz Amerika s már annyi a jóvátenni való ja, mint egy kiélt országnak..

Két legnagyobb gondja a föld és a nemzeti-ségi kérdés. A nagybirtok ma is jobban hasonlít egy-egy jókora megyéhez, mint egy racioná-

lis nagyüzemhez, a parasztok közt milliókra rúg a cseléd és a föld nélküli. E szapora, földéhes és írástudatlan parasztságból forrtak föl a háború után a fegyelmezetlen, forradalmár parasztpártok. Gyökeres földosztást követeltek, érthető izgalmuk már a húszas években megbénította a parlamenti demokráciát. A festői lengyel népviselet szörnyű szegénységet takar s ebből alig van menekvés: az országnak kevés az ipara, nincs gyarmata s az emigráció megszűnt. Nyugateurópában a parasztpolgári módon él, mégis a városba költözik. Két jómód közt választhat. A nyomornak azonban nincsen választása. Franciaországban és Angliában kiürülnek a faluk, Lengyelországban tovább duzzadnak a mozdulatlan birtokhatárok közt. Szomorú játéka a sorsnak, hogy a paraszt ott ragaszkodik legjobban a földhöz, ahol legkevésbé az övé. Visszatartja a vágy és a muszáj. Ha egy tündér valamelyik éjjel Lengyelországban is lerakna három-négy Ruhr-vidéket, a faluk egyszeriben leapadnának.

Ne értsenek félre, nem vádlok senkit. Egy szomorú állapotot ábrázolok. De ha mindenáron vádoltat keresnek, ne felejtsek ki a Vázákat, az orosz kormányzókat s a bécsi udvart. Mindazokat az idegeneket, akik a hazai hanyatlást mesterségesen meghosszabbították.

A parasztkérdés a társadalmat feszíti, a kisebbségi probléma az államot. Pilsudszki diktatúrája mögött ott áll Witos, a parasztvezér s az ukrán Konovalec: ők a történelmi előzmény. (Witos nemrég szabadult a börtönből, Konovalecet egy bomba széttepte Rotterdamban.) Lengyelországnak nincs olyan végleges, megkövült történelmi-földrajzi határa, mint Franciaországnak vagy Magyarországnak, mai keleti határát az 1920 körüli legendás harcokban és lovas kalandozásokban szerezte. Név szerint csak Ausztria és Oroszország volt a vesztes. A valóságban az a csecsemőkorú ukrán köztársaság is, amely kétévi vonaglás után háromfelé szakadt. A volt orosz Polécia és Volhinia s a volt osztrák Galicia körülbelül hat és félmillió ukránnal Lengyelországhoz került, a Dnyeszter és Kubán közti ukrán föld Szovjet-országhoz, a maradék Romániának jutott.

A lengyelországi ukránok közt nagy a különbség, a volhiniai és poléciai fél-páriáktól egyelőre nem kell tartani. Annál öntudatosabb a galíciai. Fellegvárát, Lwowot még az osztrák-magyar világban rendezte be. Bécs évtizedekig kímélte a galíciai ukránt, kijátszta a nyugtalan krakkói lengyel ellen s megcsillagította a határon túl elnyomott kievi faj testvéreknek. Divide et impera, vallotta Bécs egyszerre a belpolitikában és a diplomáciában.

Érthető, hogy Lengyelországnak több a gondja a galíciai művelt ukránnal, mint a volhíniaival: emez csak most tanulja amattól a nacionalizmust.

Az ukrán kérdés a tatárjárással kezdődik. Egy nemzet 1240 óta keresi honját a hazában. 1918-ban majdnem rátalált. A központi hatalmak a szétmálló Oroszországról leválasztottak egy önálló Ukrániát. Maguknak az őslakoknak vegyes örömük volt benne: a pártfogók éléstárnak, a hazai kalandorok szabad vadászterületnek tekintették s úgy is bántak vele. Nemsokára elmerült. De ez a szippantásnyi szabadság végképp átváltoztatta az ártalmatlan kultúrnacionalizmust politikai nacionalizmussá, a tanult ukrán ma már állami önállóságra s nem csupán nyelvi autonómiára gondol. Háromfelé szakadásukkal új izgatószer került ebbe az irredentizmusba. Az orosz kommunisták ugyanis eleinte szerepet cseréltek az osztrákkal s széles önkormányzatot adtak az ukrán szovjet köztársaságnak (vagyis a kievi ukránoknak), hogy a határon túl élő galíciai ukránokat új uraik, a lengyelek ellen ingereljék. De a lengyel se maradt rest, az orosz izgatók fejében lengyel izgatókat küldött át, a húszas évek végén szovjet Ukrania lángban állt, a harmincas évek elején visszasüllyedt a cári szolgásgba. Jobbágyok voltak, jobbágyok let-

tek. Illyés Gyula puskaropogásra érkezett Oroszországba, éppen akkor végeztek az ukrán miniszterekkel. Nehéz tagadni, hogy néha a lengyel pacifikálás is megcsúszott a vérben. A két Ukrajnában egy idő óta minden csendes: az oroszok megtizedelték, a lengyelek vaskézben tartják a lakosságot.

A második legnagyobb lengyel kisebbség a zsidó. Körülbelül három és félmillió. A hanyatlás korában gyűlt ide, nagyrészt Nyugatról. A felolvadó lengyel ghettók a háború előtt a monarchián keresztül Nyugatra s a tengerentúlra csorogtak, a háború után darabosan átszakadtak Palesztinába. Amaz lassú húzás volt, az apákat és fiúkat egymáshoz boronálta az asszimilálódás, amelyben rendszerint a fiú segített az apának, miután jobban beszélte a befogadók nyelvét. A háború utáni kiválás két világot állított szembe. Az istentagadó, harcias, földközösségben élő fiatal palesztinai nacionalista már nem érti az otthonmaradt, alázas ortodox apát.

Palesztina kapuin már alig van rés, Amerika kapui egészen becsapódtak. A lengyel-zsidó tömb ismét megkeményszik. Lengyelországban nincs zsidótörvény s az antiszemitizmus is gyöngén pislog, ettől azonban még nem enyhül a probléma. A demokráciák türelmre intik a lengyelt, de ugyanakkor maguk

is minden rést eldugaszolnak a szivárgás elől. Az ország fegyverkezzen s kímélje a londoni és newyorki zsidók érzékenységét! Bölcs tanács, a lengyelek keserűn mosolyognak rajta.

Jó tíz esztendő után ismét elmentem a Gesia és Pawia utcába. Ez a „forrásvidék“, a Tharaud testvérek dokumentációs regénysorozata is idáig követte visszafelé a nyírségi zsidót. Milyen szívettépő világ! A zsidók európai élete a legteljesebb polgári elhullással kezdődik s ha nagyrészüket húzódik az állami önállóságtól, azal magyarázom, hogy a Gesia és Pawia utcából (s a többi orosz és lengyel utcából) leverő emléküket maradt az együttéléstől. El egymástól s el Keletről! Az ember az életút felén visszafordul a maga forrásvidékére — (úgy-e Tamási Áron?) — a zsidó haláláig távolodik tőle s talán még New-Yorkban is túl közel érzi.

Van a lengyeleknek egy harmadik gondjuk is, de ehhez ragaszkodnak. Ők a második legszaporább nép Európában. Legkönnyebb magyarázatul az kínálkozik, hogy földműves proletárok. Kell a sok ingyen segédmunkás: a gyerekek. Igen ám, csakhogy a jómódú holland és francia-kanadai gazda is közeljár a lengyel szaporasághoz! A bő gyerekáldás nem mindig a hátramaradás jele, valószínűleg a lengyel sem azért szapora, mert proletárnép. De mivel proletárnép, mindenesetre a falusi proletariát-

tust duzzasztja. Említettem, hogy az országnak nincs gyarmata s Szilézia és Lodz kivételével iparvidéke sincs. Akár a gyökeres birtokreformhoz, akár az iparosításhoz akkora tőke kéne, ami Lengyelországban csillagászati számnak is nagy. Franciaország a háború után átalakult immigrációs területté és sok lengyelt befogadott, a feldúlt Lotharingiát lengyel telepesek s a flamand iparövet lengyel bányászok és vasmunkások szállták meg. Ez sokat könnyített a belső nyomáson. Csakhogy a világválság alatt a francia zsilip is lezárult s egyúttal a munkanélküli bevándorlók lecsapolásához is nekiláttak. A dolog nem ment simán, a szerencsétlenek megszokták a francia élet-színvonalat. Elsáncolták magukat a bányákban, csendőrség szállt le értük.

Lengyelország tulajdonképpen olyan „Have-not“ ország, mint Itália, Németország és Japán. Ha nem hasított volna német népterületbe s ukrán része nem feküdne a Drang nach Osten útján— (két súlyos *ha!*) — mai állapota a három „Have-not“-hoz állítaná. Eggyel tisztában lehetünk. Ha a frontok egyszer mégis beszakadnak s a felek egy új világháború után (vagy talán anélkül is) újra felállnak, Lengyelországot a nagy népszaporodás s a nagy szegénység igazi helyére, a „Have-not“ oldalra nyomja. A múltjában öreg, gazdagságában

fiatal ország egyszer még olyan proletár nagyhatalommá válik, mint a mai Olaszország.

*

Az Ismeretlen Katona mögött a Szász Kertet ellepték a gyerekek. Csak egy rács van a sírkő - lap s a fel-felcsapó emberhullámocskák közt. Ez a nép még nem kérdi, hogy az életnek vagy a halálnak terem-e? Túlszárnyalják a halált, mint a középkori parasztok és kézművesek.

*Isten vidám Úr a föld fölött:
Lengyelországot Isten óvja.
Polónia a vidám rabok
S törött sajkások víg hajója.*

*A Visztulánál hajdan s ma is
Tréfás, dalos halászok ülnek
S Polóniának asszonyai
Új és új lengyelt egyre szülnek . . .*

*

Lengyel asszonyok. Walewska, Hanska, Curie. A legmeghatóbb szeretőt, a legszívósabb kékharisnyát s a legférfiasabb asszonyelmét Franciaországnak ajándékozták.

Április 25

„Az angolok az utolsó szál francia és lengyel bakáig kitartanak.“ Lengyelországban hallottam először ezt a szállóigét. Nem volna okosabb föladni a versaillesi statusquot? kérdem. „Verekszünk“ felelik. „A csehek a fehérhegyi csata óta nem mozdultak többé. Miniszteri altisztet, titkos rendőrt, katonakarmestert adtak a monarchiának. Nekünk csak a múlt században három szabadságharcunk volt. Légionista nép vagyunk, még külföldön is a szabadságunkért verekednénk, nemhogy a hazában.“

Lengyelország gazdasága sokkal fejlettebb, mint az ócseh királyságé s ez katonailag megkönnyíti a dolguk. A cseh hadsereget remekül motorizálták, de a kis ország tele volt kényes ütőérrrel. Lengyelországban a motort a ló pótolja, lovastüzérségük tudtommal első a világon. De ez a pótlás egyszersmind elárulja, hogy egy kisebbfajta Oroszországban, a végtelen sztyeppén vagyunk. A német repülők a sziléziai iparvidék kivételével nyomorult falukat, erdőket, mocsarakat pusztítanak. Ha kell, a Búgig hátrálnak, szerintük a rossz utak s a sár odáig a legerősebb motorokat is elnyúvi.

Aggodalom és elszánás az arcukon. L.-nével, egy szelíd, komoly asszonnyal vacsorázom, az ura légionista volt, a két fia katona. Egy

francia napilap azt írta Chamberlain, Daladier, Hitler, Mussolini és Stalin fényképe alá, hogy ötüktől függ a világ sorsa. „Idáig jutottak a franciák. Egy lengyel újság sose írna ilyent. A sorsunk csak magunktól függ. Lehet, hogy ez a sors a halál.“ Leírva egy kicsit hangzatos. Egyszerűn, őszintén mondta.

Megindítón hiú nép. Az angolok egyoldalú biztosítékot kínáltak, de ők csak a kétoldalút fogadták el, máskülönben Lengyelország nem volna nagyhatalom, hanem angol protektorátus. A nagyhatalmi fellépésért a kelletténél kétszerre nagyobb kockázatot vállaltak.

Hozzáértők szerint jó csapattisztek, nem akadnak fönn azon, hogy esetleg egy közös honvédsírba kerülnek. A zöme résztvett a varsói csatában, katonai pályájukat, mint serdülő önkéntesek egy háromnapos ütközettel s egy csodaszerű győzelemmel kezdték

Nem akarnak mindenáron megmenekülni. A Hradzsín sértetlen maradt, a reimsi templom tédreroskadt a bombazáporban: nekik Reims a példa. A *föltámadt* egyház sokkal erősebb, sokkal fiatalabb, mint a *megkímélt* császárpalota. Bem József a maga szükszavú katonanyelvén biztosan szép szállóigét talált volna erre. Talán ezt: csak a szégyenből nincs föltámadás..

Kivisznek a környékre. Amióta itt jártam,

új városok nőttek ki a földből. Mennyi tenni-
való volna! sóhajtvák. Csak most élednek s már
ismét arra kell gondolniuk, hogy a fél ország
(ezúttal a nyugati fele) visszaváltozik hadszíntérre.

*

A tisztelgésük: eskü. Két ujjukat a darutol-
las, négyszögletű sapkához emelik. A muszka
köpeny bokájukat veri. Régies rajzú kardjuk
negyvennyolcas honvédtisztek kezébe illik.

Bolondítón szép hadsereg. Lerázta magáról
az idegen hadurak emlékét, régi szabadcsapa-
tok porából éledt föl. Lengyelország testét az
a három szentszövetségi hatalom szaggatta
szét, amely a francia forradalommal s Napó-
leonnal mérkőzött. A közös ellenség fegyver-
társsá tette a lengyel szabadságharcost és a for-
radalmár plebejus császárt. Mikor a legioná-
riusok porából megelevenedett a mai nemzeti
hadsereg, fölébredt a hatalmas pártfogó em-
léke is. A császári fantom, mint egy láthatat-
lan ezredtulajdonos a kibontott zászlók fölött
száll s még abba is beleszól, hogy miképp
kössék fel a lovassági kardot.

Egészen megbolondították, két ujjamat önkén-
telenül a kalapomhoz emelem, a tenyerem a
régies rajzú kardmarkolatért bizsereg. Ha mu-

zsikus volnék, írnék egy varsói indulót. Napok óta a Chopin Polonaise jár a fejemben., Csak most érzem, mennyire kifejezi a lengyelek kecses vitézségét.

Április 26.

Menedéket adtak Balassa Bálintnak s Rákóczinak, trónt Báthorynak. Szerették a magyar bort, a Hegyaljára jártak szüretelni. Haláltusájukra fölajdult a bölcs s ez a bölcs: Kölcsey, megrendült az államférfi s ez az államférfi: Deák, hazai balsejtelembe merült a költő s ez a költő: Vörösmarty.

*A nemzet, melyhez tartozám,
Kiirtva s vérbe fült hazám
Többé fel nem virul:
Engem milljóknak veszte nyom,
Egy nép halálát hordozom,
Keblemben ostorul . . .*

Két órája ülünk a Fukier bormérőben. A múlt kezes hozzánk, királyt, királynét, költőt, bujdosót szállít a hét deci tokaji fölé. De minél messzebb akarunk szökni a múltba, annál hevesebben visszalök a jelenbe. Számoljatok vele, ez a ti dolgotok.

Egy szóban benne van a kínunk. Kopár és fénytelen latin szó, csupa kongás, csupa súly. Statusquo. A versaillesi statusquo nekik a fel-támadást jelenti, nekünk a megcsonkítást. Ab-ból születtek újjá, amibe mi majdnem bele-pusztultunk. Tegyétek át a lengyel újjászüle-tést a végzetes 1918-ról tíz évvel előbbre vagy későbbre s nem ülünk többé töprengve a hét deci fölött.

Hiú kérés. Abbahagyjuk a beszédet, szomo-rún kezetszorítunk.

Alkonyodik. A hideg szél belekap a hosszú tisztiköpeny egekbe. Hét óra körül kilépünk a Fukierből. Megokosodtunk a tokajitól, már csak a magunk szenvedélyéről beszélünk. A Múzsákról.

Egy idő óta esszéket olvastat fel a rádióban Senecatól Gideig, két külpolitikai válság közé becsúsztatja Lichtenberget, Hazlittot, Stend-halt. Náluk is nehezen megy a műfaji áttörés, a fejletlen irodalmi tudat az epikus és lírai alapformákhoz ragaszkodik.

Filozófiát tanult, ő volt az utódnak kisme-lt kedvenc tanítvány. De a Sátán rendsze-rint a legkedvesebb tanítványt csábítja ki a műhelyből a keserű világba. Új mesterek ke-

resésére indult s hosszú bolyongás után a „pokol utasai“-ra: ész és szív pokoljáróira talált. Mire fölcsődött, rugalmas műfajukban: az esszében találta magát.

Ismerem ezt a pályát, én is megtettem a közgazdaságtanból. Mielőtt a tiszta tudományt lírává vagy időszerű „válságtudománnyá“ torzítottam volna, becsülettel elhagytam. A világ kísértésére bíztam magam, így értem az esszéhez. Meddig maradok mellette, nem tudom. Az esszé nem elhatározás dolga, mint a regény vagy vers, hanem tapasztalati szellemi önvédelem. Mikor az emberiségen végigdidereg egy-egy „történelmi kor“, a gondolat minduntalan kifordul a tiszta tudományból és az expanzív, teremtő művészi formákból. A hódítás hadtudományát fölváltja a védelemé. Amaz nehézkes, nagyszabású, mutatós, ez fürge, hevenyészett, mindig a veszélyeztetett pontra siet. Az alkotás hősiessége átváltozik a védelem nehezebben fölismerhető hősiességévé, mindegyik a maga törvényét követi és egymást váltogatva egyenértékűek. Az építő korok hódító haditechnikája egyenesen végzetes lehet a szellemre egy romboló és szellemgyűlölő században! A mozgékony védelem összeolvasztja a műfajokat, a formák közt él, alattuk bujkál. Számláljátok meg az ereklyéket, melyeket a következő építő és szellemtisz-

telő kornak tovább ad. Csak akkor ítélnétek fölötte!

A Visztulához érünk. Olyan a túlsó part, mintha a tengerentúl lenne. Tenger ez már, nem folyó, kiárad az ember rendező kezéből. Pedig gondolatban éppen most érünk a legemberibb folyóhoz. A Szajnához. A dunai s a visztulai ember egy képzeletbeli remetelakot keres magának Parisban. Ő a Louvois teret választja, a Nemzeti Könyvtár mellett, én a Bonaparte utcát, az Akadémia mögött. Este majd átjárunk egymáshoz a pont des Arts-on, kifakult gallérköpeny csüng le tudományban megtört vállunkról.

Addig járogatunk egymáshoz, amíg égni kezd a talpunk. Negyedszer fordulunk a Poniatowski hídon! A korlátnak dőlünk, a fekete víz őskori bőséggel árad alattunk. Egy pillanatig azt hiszem, hogy a túlsó parton már Ázsia elszórt lámpái csillognak. A vízbe bámulunk, egyszerre mormoljuk:

*Sous le pont Mirabeau coule la Seine
Et nos amours
Faut-il qu'il m'en souvienn
La joie venait toujours apres la peine
Vienne la nuit sonne Vheure
Les jours s'en vont je demeure . . .*

Egy óra múlva indul a vonatom.

Április 50.

Perrichon úr utazása. A Nemzeti Színház óvatosan a „történelmi vígjátéksorozat“-ba állította. A választás kitűnő: Labiche a megtestesült múlt századi vaudevilleista. Abban a csillogó, farsangi korban virágzott, mikor a komoly Parisnak örökre „csókos“ és „táncos“ híre terjedt.

Úristen, milyen könnyen kacagtak, milyen jó gyerekek voltak a nagyapáink! Nem tudok hinni a fülemnek. A napóleoni államcsíny s a második császárság csak a területet horzsolta, az emberek néha lefutottak egy kicsit lövöldözni, de rossz álmok nélkül aludtak. Elromlottunk, szagatott álmainkban titkosrendőrök, bombavető, gyerekhullák előtt menekülünk. Erről mégsem tudtak Labichék.

Megálljunk csak! Labiche virágkorában volt a balaklavai halálroham s a solferinoi vérfürdő. Új szín forog elém: füstölgő fáklyafényben egymás mellé terítik az elesetteket, egy olasz falusi templomban szomjasan, tetvek közt haldokolnak a katonák. Krim, Solferino. Ott eszmélt magára az emberiség két jótevője, Florence Nightingale s Dunant, a vöröskereszt megalapítója. A haldoklók abban az időben is egy búcsúcigarettaért könyörögtek és műtét közben az anyjukért üvöltöttek, aki a lefűré-

szelt lábat valamikor meggörbítve a méhében hordta ...

Hol is hagytam el? Igaz, Labichenál.

Május 6.

R. V.-R. Pesten. Mangin egyik segédtisztje volt 1918-ban. Jelképlátó szemmel néz erre a múltjára. Milyen csodálatos, hogy a második marnei csata, vagyis Franciaország felszabadítása La Fontaine és Racine szülőföldjén kezdődött!

Kárpátaljára készül. Hallja, hogy valamikor ez is a „szent korona testrésze“ volt. Mit érten ezen? Nagy kedvvel kezdek a szent korona tanba. Aztán abbahagyom. Magyarnak kell születni, hogy a szívünk értelmével alátámasszuk ezt a középkori gondolatot. Más-kép alig érthető.

Elmosolyodik. Csak folytassam! A francia is a történelmi jelképek népe. Orléans felszabadítása s a reimsi koronázás szintén középkori szimbólum, mégis életre gerjed a nagy veszélyekben, Jeanne d'Arc középkori lány, mégis a modern Franciaország anyja.

Duzzadt felhő gomolyog Pest fölé, violás széle alól kihull az alkonyi nap. Hirtelen neki-ered az eső. Barátságos kis eső, a madarak to-

vább fütyülnek. Zizeg a kert, vörös napsugarakban ég. A szoba megtelik túlvilági fénnel, négy ezredév néz le a könyvespolcraól s félénken marasztal. Holnap indulok Parisba.

BÉCSI HÁZTETŐK

Május 7.

K. Gy. az egyik félfülkében. Középeurópában vagyunk, a beszéd hamarosan a „háború után“-ra fordul. Még nagyon közel van, folyton rágondolunk. Történész szemmel találgatjuk, mikor is lett vége. Három-négy nap közt habozunk. Századunk túlsó egáljáról a szankciók napja talán új Agadirnak, az Anschluss új Balkán háborúnak, München új Szarajevónak fog látszani. Mi a prágai bevonulás mellett döntünk. Ez volt a „háború után“ végnapja.

1920 táján Münsterben tanult közgazdaságot. Egy porosz tanár, Plenge a hadigazdálkodás tiszteletére intette. Sokkal jobb, sokkal poroszabb szocializmusnak tartotta, mint a weimari rendszert, amely Rathenau tervei mögött siralmasan megalkudott a tőzsdésekkel s a pénzhígítással. Kedvenc kifejezése: „Ver-

tiefung des Sozialismus“ a hadigazdálkodásra célzott. Plenge már akkor „igazi szocializmus“-ról, egy „nemzeti szocializmus“-ról írt.

Ilyen felvillanó jelekből eszmélünk rá, hogy a közgazdaságtudomány a háború után önön sírásója volt. Legalább is Németországban visszakíváncozott a politikai felügyelet alá. A tizenharmadik századig az államtudományok egyik fejezete volt, a tizenkilencedikben föl-szabadult akárcsak egy ifjú nemzet, a huszadik században ismét az államtudományba merül. Közben nagy utat járt. A régi rendben egy felvilágosult fejedelmi államtudomány alattvalója volt, ma a parancsuralmi államot szolgálja. A tudományok örökkévalóságában olyan rövid ideig tartott az önállósága, mint Csehszlovákiáé.

Mihelyt a németek a szocializmusba nemzeti gondolatot oltottak, a hadigazdálkodás megint föllendült. Ma már túlszárnyalták az oroszokat, a világtörténelem legnagyobb államszocialista kísérletére vállalkoztak. Igaz, hogy az idő is megért rá. Amelyik országban nincs parancsuralom, ott is van „nekilendítés“, vagyis egy félénkebb, toldottabb-foldottabb államszocializmus. Ez a nekilendítés a rendi Portugáliában éppen úgy bevált, mint a nemrég még szabadkereskedő Angliában vagy Svédországban. Egyedül Amerikában bukott

meg. Az országot készületlenül érte Roosevelt gazdaságpolitikája, a befogadókból hiányzott a lélektani és elméleti előkészítés, az alkalmazókból a rideg céltudat, mind a kettőből a történelmi előzmény. Jószándékkal, rádióbeszéd-
del, elnöki körúttal nem lehetett pótolni a vas-
útállamosítást, a közüzemesítést, Rochdalet:
szóval az ezirányú európai múltat.

*

A hold az ablakhoz csal. Meredek, magas tetők áznak a fényben. A tér egyik oldalán mogorva biedermeier bérkaszárnya, a másikon rokkant palota, csigás díszekkel, sisakos orommal. Bécs fénykorában születtek. Az ajtó franciául beszél, az ablak olaszul, az erkély spanyolul, az eresz magyarul, a kémény valamelyik szláv nyelven. De most eltitkolják a nyelvérzéküket. Bécs egy esztendeje német határváros.

Vagy egy régi rajzsorozat, „Der Kaufruf in Wien“ a címe. 1775-ben adták ki, a bécsi utcai árusokat ábrázolja. Fél Európa találkozott a macskaköves utcán s a virágos udvarokban, az olasz, a szlovén s a horvát délről, a magyar, a tót, a zsidó, az örmény s a görög keletről, a cseh, a lengyel s a sziléziai északról, a salzburgi, a tiroli s a bajor nyugatról jövet leg-
alább egyszer átsétált a Grabenen. Olyan koz-

mopolita volt, mint Róma az ellenreformációban, London az első Györgyök alatt s Paris a második császárságban. És mint az a másik három város: pompával, vagyonnal, szellemi fölényvel győzött. Valami elkezdődött Károly császárral, Teréz apjával, ami csak 1938-ban lobbant ki. A madridi udvar átköltözött egy elmaradt városkába, pompaszerető angyalok röpültek utána, szétszedték a gót falakat, új díszleteket raktak s a császár halála után egy birodalmi székhely maradt a lányára. Ekkor tért át Bécs a többnyelvűsége. A múlt századi vereségek megtépázták, de nem nyomták vissza a vidékiességbe. Hétszer vagy nyolcszor jártam a betegágyánál, tükröt tartottam az ajkához, a lapja még elhomályosult. Madridi udvaroncok surrantak utánam, a kéményemben egy elátkozott olasz operaköltő huhogott. Ma elő se veszem a tükröt. Ember és kő titkolja a nyelvtudását. A hold szétnéz a meredek tetőkön, ismét egy gót határvárosban jár.

*

A német császárereklyéket elvitték Bécsből. A pártnapok óta Nürnberg az új császárváros.

Tíz év előtt Németországot tartottuk az új Amerikának, a győztes Franciaország sáros, elmaradt falu volt mellette. Mélységes hitem,

hogy a harmadik birodalom is új Amerika maradt, csak történelmi jelmezbe bujt. A németek rohantak bele legjobban a gépi civilizációba s ebből a jelek szerint egy tapodtat se hátráltak. Az országot rádióval és repülőgéppel kormányozzák. A motorzúgásra tömegmoraire felel: ez a két hang hallszik odaátról. Az igazi Amerika még soká jut e gép- és népuralom nyomába!

A népet leigázta Spengler réme: az ipari civilizáció. Külsőleg belenyugodtak, de a lelkük egy képzelt középkorba menekült. A politika rádiót s repülőgépet használ, de jelvénye a Hohenstaufen császárkorona s a párt kettős könyvelői kést kötnek az oldalukra, mint az ógermán szabademberek. Technikai tudásukat arra használják, hogy technikai tökéletességük elől egy átköltött múltba repüljenek. Odavetették magukat a Gépnek, de gondolatuk Nagy Ottó s az istenítélet korában jár, a madáchi Falanszter s a Brave New World küszöbén a lelküket megszállta Rübezahl. A német életforma magasfeszültségében technikai tökélyük és ipari civilizációjuk egy lelki visszavándorlással párosul. Hogyan bírják ezeket az ellentéteket?

A PÁSZTORLÁNY NÉPE

Május 8.

A májusi napban ingujjra vetkőzik a kerítés. Kerítést ácsol, hajlong a bokrok közt. Ulm után mosolygó tájra ereszkedünk. A Neckar völgy visszabúvól a Küküllőmentére, Stuttgart valósággal Segesvár környékén fekszik. Németország legszelidebb sarkában vagyunk. Borissza költői — a „svábok“ — francia lovagregékért lelkesültek. Rég volt. Appenweilernél fiatal özek bújnak ki az erdőszélre.

A mai szem gyorsan rögzít, eltanulta a fényképlencsétől. Az özekre hirtelen körüldrótozott majorokat vetít. Appenweiler után betonfededékek közé rohanunk. A határszéli Kork már drótsövények közt lapul. Elértük a Siegfried-vonalat. Szenegál katonák horgásznak a Rajnában. Strasbourg s a Vogézek közt belefutunk a Maginot-vonalba. Franciaország

és Németország legközelebbi háborúja eleve megdermedt: két erődvonat foglya.

A nemzetek a háborúban is különböznek. A német háború hirtelen kiterjed, mint a robbanó gáz. Nagy térérzékre s kis határérzékre vall. A francia képzelet lineáris, a háborúja is vonalas, körülhatárolt. Ahogy a német késő-gótika csarnoktemplommá tágította a karcsú francia székesegyházakat, a német hadvezetés is tág térben gondolkodik. A Siegfried-vonalat a franciák kényszerítették rá. Ha maga dönthet a hadi eszközökről, az árok, az erőd és védvonal helyett a repülőgépet választja. Két elütő szellem s két különböző „népi telítettség” szabja meg a két szomszéd háborús módszerét is. A németé dinamikus, mindig új röögöt, új „Scholle“-t, új „Rodung“-ot keres, a franciáé geometrikus-sztatikus, egy gyéren lakott ország s egy álló népesség hadtudománya.

Lotharingiai városok. Rizsport, copfot visel a nevük, mint egy régi herceg. Nancy orgonaesőben. Szép volt Németország, de francia földön majdnem itthon vagyok. Lunéville, Barle-Duc, Vitry-le-Francois: miért mosolygok a nevükre? Egyhangú, szelíd, aranylító táj. A Marne-partnál elér az alkony. A természet ismét a művészetet utánozza, Lafontaine a költői mintaképe, Corot a festő tanárja.

A francia sokáig süllyed és villámgyorsan talpraáll. Egyik élettani törvénye ez. Roppant erőtartalékát csak akkor árulja el — akkor is önkéntelenül — ha kést fognak rá. Hanyagul magára ereszti a halálveszélyt, nem tudja idejében elhárítani, de kiállja.

Az 1912 körüli újjászületés Franciaországot egy nyomasztó belviszálytól szabadította meg. Mostani újjászületésük a Népfront korszak hibáit próbálja helyrehozni. Úgy látszik, a francia reformokhoz mindig egy világháború előszele kell.

Franciaország 1934 február és 1938 november közt szomorú állapotba jutott. Tekintélye, ítélőképessége, hidegvére odalett. Harcias volt kifelé, tehetetlen otthon. Mialatt a szélső baloldal a fasiszta hatalmakra akart rontani, a repülőgépekben sztrájkolók ültek. Üzemszünettel, ülősztrájkokkal akarták legyőzni Göring éjjel-nappal dolgozó gyárait.

A legtöbb francia üzem ekkor még valóban Lajos-Fülöp koránál tartott. A gyáripar védvamos volt, amikor termelt, óliberális, ha a munkásokról kellett gondoskodni. A Népfront végett vetett ennek az állapotnak. Olyan reformokért harcolt, amelyeket Németországban már Bismarck megcsinált. De a jó gyakorlat

elé nagyhangú, tétova eszmék tolakodtak, a franciák ezúttal is komolyabban vették szónoki ösztönüket, mint a reformot. Jean Guehenno, egyik jóhiszemű lelkesültjük később egy keserű vallomást ír erről a forradalomról. (*Journal d'une Revolution.*) Fölkavart lelkiismeretükben az írástudó a forradalmárral, a független szellem a sejtszervezővel, az idealista a pártemberrel, a kemény gallér a kérges tenyérrel vitatkozott, egyezkedett, civakodott. Eber franciák, de kontár politikusok voltak, töprengve, tétován cserbehagyták a jóindulatú, lelkes utcát, „az ázottarcú párisi szegényeket“. Mindez ráadásul csak a legkülönbekre áll. Az országot előzőnlötték a pártügynökök és azok az alvilági szabadgondolkozók, akiknek csak a szemtelen nyelvük volt szabad s nem a gondolatuk.

Blum művelt és okos irodalmár, utóda, Daladier szürke ember s nem nagyon művelt. De úgy gondolkodik, mint a legtöbb parasztgazda, fűszeres és kishivatalnok. Egyetlen nagyeszű miniszterének, Reynaudnak is csak nehezen adott tárcát. Résztvett a Népfrontban s később felborította, megkötötte a müncheni egyezményt s később maga térítette el az országot Münchentől. Az ország azonban elnézi pálfordulásait, a nagy veszély előérzetében ragaszkodik ehhez az átlagpolgárhoz. Flandin túl

München-párti, Reynaud túl München-ellenes neki, Daladiert éppen a jó középúton érzi. Erőskezű, higgadt és munkabíró ember, nevelése és múltja beoltotta az önkényuralom kísértése ellen. Éppen ilyen ember való a franciáknak. Lejárta magát s mégis erős, honfitársai most nem törpe elveivel, hanem polgári erényeivel törődnek. A közgyanú prédájául dobta Bonnet külügyminisztert, a szélsőjobb állítólagos besúgóját, de ugyanakkor gazdasági reformokra korlátozta Reynaud-t, legtehetségesebb vetélytársát, letörte a novemberi sztrájkot, elnapolta az új választást s tavaly őszi szükségrendeletekkel kormányoz. Az olasz gyarmati követelések és a német keleti tervek nélkül egy Clemenceau is belebukott volna a Daladier-rendszer pusztá gondolatába. Tardieu és Laval, a két „erős kéz“ politikai halottá lett a negyedúton. Ami nem sikerült nekik befelé s Blumnak kifelé, egyesítve sikerült Daladiernek: otthon szocialista-ellenes, mint Laval, a külpolitikában fasiszta-ellenes, mint a Népfront. A veszély szerinte benn nem jobboldalról (La Roque vagy Doriot felől), hanem balról jön, kívül viszont nem balról (a vörös Spanyolországból), hanem jobbról. A tétel túl átlátszó, de az ország egy új Mohács előestéjén elhitte, sőt csak ezt hitte el a megújulás alapjául.

Franciaország ma gyakorlatilag egy parlament nélküli demokrácia. A honatyák egyelőre örülnek a szünidőnek, sok van a rovasukon, legjobb, ha eltűnnek egy kicsit. Ha a vész elvonul s az ország megunja, hogy a népszaporodást, honosítást, búzaárat, különadót is szükségrendeletekkel intézzék, ismét kitör a lárma a Bourbon-palotában.

Május 10.

A „Terres Francaises“ ülésén figyelem, hogyan franciásodik el a *völkisch* gondolat. A. H., egy történész-újságíró vezeti a kezdetleges mozgalmat.

Három Franciaország van a világon, mondja A. H.: kettő a valóságban, egy a szellemenben. Az első az anyaország (la Métropole), a második a birodalom (le troisème Empire),* a harmadik s egyben legnagyobb a kilencmilliónyi wallon, luxemburgi, svájci, aostai, kanadai és amerikai franciát is magába foglalja. Ez a „*France Integrale*“. Ma egy laza műveltségi közösség, a franciák sem igen tudnak róla, holnap talán az anyaország katonai támasza. A. H. nem titkolja, hogy ez a korszerű

* Az első a szentföldi volt, a második az amerikai.

mozgalom háborús támaszpontokat keres a folyton növvő német „Volksgemeinschaft“ ellen.

A Maginot-vonal két semleges vegyesajkú országnál végződik, északnyugaton Belgiumnál, délkeleten Svájcnál. Katonai értéke e két ország magatartásától függ. Mindkettőben élnek franciák. Ha ezek egy kapu-előtti honvédelemre vállalkoznak, a tengerentúli franciák pedig megnyerik az amerikaiakat a francia ügynek, az anyaország kilenc millió virtuális honvéddel gyarapodik. Két sebezhető kapujában: Bázelnél s a Sambre és Meuse-völgyben jelenleg svájci, illetve belga katonák állanak. Bázeltől függ Belfort, Besancon s Lyon sorsa, a wallon kaputól a fővárosé. Ha a kapu enged, az ellenség a Marne-völgyre ereszkedik s a háború átalakul Paris ostromává. Bazel engedte be Attilát Orléansig, a Sambre és Meuse-völgy a poroszokat és oroszokat Parisig és a németeket Meauxig. Mikor A. H. a wallon-francia testvériségről s a „Francé Integrale“-ról beszél, a Sambre és Meuse-völgy tíz történelmi csataterére gondol.

Ülés után M. apáttal, a wallon mozgalom egyik vezérével beszélek. Indulatos, okos ember, nemzetiségi hecckáplán a javából. Emlékszünk a fajtájára! Szerinte a kétnyelvű Belgiumnak nincs sok jövője, legjobb, ha a

flamandok és wallonok minél hamarább fölmondják a kölcsönös hűséget.

Belgiumot száz év előtt francia és elfranciásodott jogászok csinálták. Az államalapítás előzménye a francia forradalom volt s az államalapító wallonok és „vieux grognard“-ok (vagyis Napóleon flamand obsitosai) az egykori batáv köztársaságra gondoltak. Bruxellesben a franciás flamand polgárság már a holland uralom alatt (1815—1830) a forradalom örökösének tartotta magát; Liégeben, a wallon fővárosban úgy lobogott Napóleon emléke, mint Milánóban (vagyis a lombárd királyságban) s Varsóban (vagyis a varsói nagyhercegségben). Előre lehetett tudni, hogy mihelyt Franciaországban feléled a forradalom, a francianyelvű s elfranciásodott belga társadalomban is felszökik a forradalmi láz.

1830-ig kellett várni. Ebben az évben a szabadelvű párisi polgárság megbuktatta a Bourbon restaurációt. Az új forradalom azonban csak 1789-re: a nagy forradalom mérsékelt kezdetére akart emlékezni. Thiers, a nap hőse a restauráció alatt megjelent történelmi művében a Nemzetgyűlést magasztalta, a Konventtől ellenben visszaretent, megdicsérte Mirabeaut, a főúri forradalmárt s Napóleont, a forradalom lemészárlóját, de megbélyegezte Robespierret, a tiszta forradalmárt. 1830-ban

a nagy forradalom s a császárság polgári legendája s Thiers-féle magyarázata győzött.

Bruxelles nyomban megmozdult s Beligum (vagyis Németalföld katolikus déli fele) elvált; Hollandiától (vagyis a túlnyomón protestáns északi Németalföldtől). Itt is a hazai Thiers és Lafitte: a vagyonos polgár győzött. Hatalmát, tekintélyét a nagy forradalomnak köszönhette, tehát minden oka megvolt, hogy a francia műveltséghez húzzon. A flamand nép zöme azonban rosszkedvűn s gyanakodva fogadta az önálló államot, amelyben csak francia nyelven lehetett politizálni s gazdagodni. Az új ország a franciás középosztály műve volt, a választójogi szűrőjén csak a nagy vagyon került a törvényhozásba, jogrendszere lemásolta a Code Napóleont. A gazdag bruxellesi flamandok úgy jrtartottak a francia beszédre, mint a kiegyezés után a budai spieszsek a magyarra.

Tökéletesen felfordult a helyzet az általános választójoggal. A nép jól verekedett és vérzett, jutalmul 1919-ben választójogot kapott. Az egyenlő elbánás alapján a hű flamandokon kívül a németbarát hűtlenek is. A grófok, bárók, püspökök, kanonok, gyárosok, bankárok, közjegyzők, orvosok, egyetemi tanárok, egyszóval az elfranciásodott „nemzet” helyére a cenzusos választójog beszakadt véd-

gátján keresztül beömlött a plébános, tanító, szakszervezeti és szövetkezeti titkár, szóval a kispolgári „nép“. Tüstént az anyanyelvén szólt meg. Franciaországban az 1877-es választás a címeresek és nagytőkések székébe francia kispolgárokat ültetett, az országgyűlés nemzetiségi alkata tehát nem változott meg a változó társadalmi jelleggel. A belga általános választás ellenben hivatalosan is kétnyelvű országra szakította Belgiumot. Az ország ma már csak annyira francia, amennyire wallonok lakják. Mivel pedig ezek fogynak s a flamandok szaporodnak, előbb-utóbb az ősi nyelvhatár is betüremlik s a franciás nemzetállam egy flamand népállam feledésébe merül.

Három flamand irány versenyez, az egyik a holland csatlakozás híve, a másik önállóságot akar, a harmadik s egyben legkomolyabb a fogyó wallonok rovására terjeszkedik. Flamand gazdák ereszkednek a gazdátlan földekre, az ipart viszont a wallon szénbányáktól áttelepítik a sűrűbben lakott s katonailag védettebb Flandriába. (Köztudomású, hogy a gyáripár ma már jobban függ a munkaerőtől s a légi biztonságtól, mint az erőforrástól.) A flamand tehát azzal kisebbiti wallon nemzetársát, hogy hoz is, visz is: Walloniába hozza az új parasztbirtokost s elviszi a gyárat. Közben tovább játssza a kisebbséget.

Ezeket mondja M. apát, a kiábrándult wallon. Ma már nem érdekli egykori művük: Belgium, magában a francia-wallon egyesülésre gondol. Életüket és vérüket Franciaországért! De vájjon hány wallon kiáltja utána a veszedelmes fogalmat? Franciaország különben is csak fegyverbarátság s nem területi egyesülés formájában fogadná el a felajánlott véráldozatot.

Május 11.

P. D.-t barnábbnak s mozgékonyabbnak képzeltem. Pedig gondolhattam volna, hogy a boulevardon egy korzikai is olyan, mint a többi francia. Azt hiszem, a legeszesebb közírójuk.

„Hol áll ma Franciaország?“ kérdem.

„Angliával együtt védelmi állásban. Descartestól Darwinig az angol és francia szellemi liberalizmus olyan értékeket vívott ki, amelyek nélkül nem érdemes élni. Ezeket védi. Gazdasági szervezetük azonban menthetetlen. Ebben az átalakulásban a parancsuralmak megelőzték a két országot.

Évek óta írom: a forradalom 1914-ben kezdődött. Eleinte azt hittük, hogy csak a revansról s az angol-német leszámolásról van szó.

Egyikük elterül, de a rend marad a régi. Pedig a háború maszkjában kezdettől fogva egy világforradalom szedte az áldozatait. ! 1917-ben a keleti harctéren nyíltan átváltozott vörös forradalommá. Oroszországot más-más előjellel követte Törökország, Itália, Portugália, Lengyelország, Jugoszlávia, Románia, Németország. Ahány parancsuralom, annyi „előjel“. De mindegyiket egy világáramlat hajtja maga előtt.

Csupán Anglia és Franciaország akarta ott folytatni, ahol a háború előtt abbahagyta. Ez a két érett és felnőtt nemzet az Atlanti Óceánon szerzett hatalmához ragaszkodva csak a forradalmak múltjában: 1648-ban és 1789-ben hitt. Holott a föld ma jobban reng, mint akár 1648-ban, akár 1789-ben, ekkora rengés a tizenhatodik század óta nem volt. A politikai érettség és művelődési fölény egyszersmind nehézkessé s óvatossá tette a két országot, ma már a forradalomban is konzervatívok. Jellemző például, hogy 1934 februárban Paris átöröklött történelmi mozdulattal még mindig a parlament ostromára indult. Csak az hiányzott volna, hogy klasszikus szerephüsséggel utána a Városház ellen vonuljon! Ez a fölkelés egy múlt századi „journée révolutionnaire“-re emlékeztetett, száz év előtt talán egy királyságot elsöpört volna. Csakhogy azok a véres

napok még valóban 1648 és 1789 szellemében éltek. Franciaország azóta rég elsodródott attól a parlamenti demokráciától, amellyel a februári fölkelés történelmileg összefüggött. Néhány halott maradt a Concorde-téren, a franciák egy darabig émelyegtek, de nemso-kára senki sem értette, hogy ki mit akart a ki-töréssel? Még abban sem tudtak megegyezni, hogy jobb oldalról vagy bal oldalról kelt-e föl az utca? A cél, amelyre öklöt emelt,- időközben elmozdult a helyéről.

Előbb-utóbb Anglia is, Franciaország is belesodródik a forradalomba. Nehezebben ismeri föl s később fogadja be, mint a két „öreg nép és fiatal nemzet“: az olasz s a német. De a törvény rájuk is áll. A hosszú fölény, tapasztalat s az a csodálatos társadalmi mérséklet és aranyércet, amely Angliában a gyarmatbirodalom-má Franciaországban az álló népesség-gel magyarázható, elavult képzetekhez lán-colta őket. E képzetek oszlanak, Franciaország ma már sokkal jobban tudja, hol áll s merre viszi a század, mint az 1926-os vagy 1934-es válság alatt. A válság ma is nagy, de tudatosabb s ez már mérsékli.

Kedves barátom, az angol és francia forradalom folyton Rómára és Spártára hivatkozott, a két társadalom azonban Athént utánozta. Angliát még Viktória alatt is Oxford görögös

véndiákjai irányították s Paris, amelyet Léon Ferrero jóakarattal Róma és Athén vegyületének tartott, valójában az egyetlen új Athén és csak Athén volt. Spártára most kerül sor. Nem tudok találó nevet adni az új világforradalomnak, nem tudom egyáltalán forradalomnak, ellenforradalomnak vagy vallásháborúnak hívjam-e, de közös eszményéről biztosan tudom, hogy hívják: „Etat spartiate“, új spártai állam a neve, akármilyen előjelet viseljen. Franciaország és Anglia túlságosan athéni e spártai világban. Nehezebb élethez kell szoknia, ha meg akarja menteni legfőbb szellemi értékeit.“

„Elég ehhez a politikai újjászületés?“

„Nem. Franciaországnak legalább hatvanmillió lakos kell. Mi kezdtük el elsőnek a malthuzianizmust, a negyvenes évek óta folyton fékeztük a gyermekszületést. Akkor volt is értelme, a társadalmi feszültséget s a tömegnyomort akartuk elkerülni. Taine, a szigorú, puritán bölcsész és mélységes francia a hetvenes ^vekben még önérettel írta, hogy már nem szaporodunk „par bandes et au hasard“, vagyis cigánymódra. De amikor ezt írta, Franciaország és Németország lakossága kb. egy szinten állt s Olaszországé sokkal kevesebb volt. Ma már csak egy választásunk van. Változunk európai Egyesült Államokká. Az őskor óta emberkohó vagyunk, szítsuk, növeljük az

olvasztó lángot. Hárommillió idegent vetettek belénk a háború után, ebből legalább kétmillió kitűnő munkás. Emeljük fel a beolvadókat fokozatosan öt-hat-tízmillióra. Így hosszabbították meg a rómaiak a birodalom életét s jobb kormányzattal, egészséges királyokkal így hosszabbították volna meg a spanyol birodalomét is. Legyünk amerikai kohó, sőt legyünk meszticek, tudós fajkeverők. Valamikor a jezsuiták indián nemeseket szemeltek ki a spanyol főrangú lányoknak. A kétféle dobbanása vért összebékítette a katolikus lelkigyakorlat. . Hasonló lelki és szellemi gyakorlat a francia műveltség: a kohóból egy új, hatvanmillió s nemzetet tud kifinomítani.“

P. D. félig korzikai. Hazabeszél. Az ellenvetéseimet erre a papírra bízom. Franciaország nem szűz föld, mint Amerika száz év előtt. Ott a nép a földet és önálló kultúráját párhuzamosan hódította meg, pionir kultúrája volt, vagyis a föld meghódítóitól származott. Franciaország ma kicsiben csakugyan olyan olvasztó kohó az unokáknak, mint Amerika egy félszázad előtt a nagyapáknak. De a hasonlattal itt meg kell állni. Az amerikai bevándorlók csak egymáshoz alkalmazkodtak, a franciaországi bevándorlók egy régi, öntudatos nemzetet találnak új hazájukban. Talán másképp árnyalják a francia jellemet, de a veszteségük mégis

több, mint a nyereségük. Jóval többet vesztenek magukból, mint az amerikai bevándorlók, akiket nem várt egy érett nemzet a kapuban. A franciaországi beolvadás lassúbb s fájdalmasabb az amerikaiénál, jobban jellemzi a lemondás és behódolás, mint a kitágulás. P. D. túlságosan derűlátó, a francia nemzetiségi probléma még csak most kezdődik s nem lehet egy hasonlattal — (legyünk amerikai kohó) — megkerülni.

A francia vidék, különösen a Délnyugat s a Középhegység tovább ömlik a városokba, főleg Parisba s itt az első nemzedékkel megfogy. Tízezrével vesznek el a francia anyák, beállnak gyári munkásnak, elárusítónak s a nehéz munka, a rossz lakás, a városi igény miatt lemondanak a gyermekről vagy legalább is a sokról. A város minden országban egykezik, Franciaországban a falu is, a háborúban az *egyetlen* örökös esett el, a városban az *egyetlen* munkáslányuk egykezik. Csak egy fölöslegre szaporodó nép iparosodhat, álló nép a városiasodással sorvadásnak indul. A gyorsan iparosodó Anglia és Németország a falukból óriási emberfölösleget szívott el, mind a két ország onnan duzzasztotta föl Londont, Berlint, az angol szénmedencét, a Ruhr és a szász iparvidéket. Franciaország csak a háború után jutott el ebbe az állapotba, de mivel a múlt szá-

zad óta malthuzianus, hiányzik a munkaereje. Iparosodás és falusi pusztulás közt kell választania. A munkaerőt még csak szabályozza a bevándorlókkal, de a törzsökös nép sorvadásán ezzel nem segít. A lotharingiai és északfrancia gyárakból sose fogy ki a lengyel, cseh, horvát munkáskézj a jó francia fajta a gyerektelen vagy egykés parasztlányokkal és munkáslányokkal kivesz. Egy nemzetet az anyák tartanak meg, az apák a fennmaradásban az asszonyok vak eszközei.

Május 12.

Séta a francia forradalom emlékei közt. Július 14-én lesz százötven éve, hogy a Bastillet bevették. Az ország nagy csendben, szinte titkolva készül az évfordulóra, mintha nem akarna közösséget vállalni támadó kedvű, harcias ősével.

Sosem rajongtam a forradalomért. Az utolsó évek maradék ábrándomat is elűzték. Forradalomban élünk, ma megint úgy nézünk rá, mint a szenvedő szemtanú és kortárs. Sosem rajongtam e „véres és dicső napokért“ s védelmemre magam mellé szólíthatom a múlt század legjobb gondolkozóit. Gondolkozót írok s nem egyetemi tanárt. Mivel a Sorbonne nem

élhet skolasztika nélkül, a forradalom emlékét átformálta új skolasztikává, védőleg a vérvó-bálvány elé állt. Sainte-Beuve, Proudhon, Mérimée, Gobineau, Tocqueville, Montalembert, Renan, Taine, Maurras, Péguy minden oldalról rábeszéltek a honfitársaikat, hogy felejtessenek el a forradalomból minél többet. Az Egyetem megtiltotta, hogy felejtessenek.* Ami egykor véres megfiatalodás volt, feszes tantétel, kártékony mítosz, képviselői szajkóhit lett. Az egyetem, a páholyok, a protestánsok és a költők 1830 után elhitették a franciákkal, hogy permanens forradalomban élnek, ez a küldetésük. A forradalmat kiemelték a történelemből, a nemzethűség, emberiség, műveltség és megbízhatóság mértéke lett. Holott a forradalom lehet egy nép tisztítótüze, de a legerősebb is belerokkan, ha különböző érdekszövetségek állandó állapotá változtatják. A franciák erre a hamis ábrándra költötték minden tartalékjukat, legszebb hagyományaik a bálvány tor-kába kerültek. Egy forradalom csak akkor rombol, ha államvallása teszük. Az Egyetem megtette. 1789 óta négyszer tört Parisig az ellenség. Erre a szégyenre nincs példa a történelmükben. Miközben a Sorbonne főpapjai a

* Egyetem alatt az Aulard — Mathiez — Seignobos stb. céhet értem.

forradalom skolasztikáját magyarázták, az édes Franciaország inváziós területté süllyedt.

Május 13.

R. A.-ra várok a *Nouvelle Revue Frangaise* fogadószobájában. Olyan, mint egy idegorvosi rendelő. A túlsó sarokban két fiatal beteg, húsz év körüli ápolt fiúcska. Képzelem, milyen apa-anyagyilkos lélekkaparászás duzzad a zsebükben kézirat gyanánt.

A folyóirat s a kiadó egyidős a *Nyugattal*. Ahogy a francia vers a szimbolizmusban született újjá, a francia prózának az *N. R. F.* adott új ragyogást. Félelmes szekta volt, rettegtük és óhajtottuk, mint az Eleuziszi Misztériumot. A húszas években Skandináviától Kisázsiaig, az Antilláktól Japánig fehér füzeiteiről s fehérfedeles könyveiről ismerték föl egymást a beavatottak. Egyaránt volt benne valódi stílusforradalom, szemfényvesztés és nagystíliú üzlet. Miből mennyi? Legalább egy emberöltő kell a szétválasztásukhoz. Ambrus Zoltán sommásan elvetette, mi mindenestől meghódoltunk neki. A két érzésben két franciás magyar nemzedék árulta el az ízlésváltozást. Ambrus a „sárga“ *Mercure de Francet* s kiadványait olvasta, mi a „fehér“ *Nouvelle*

Revue Française. Színeket, címkéket, könyvborítékokat szerettünk. Az utókor dolga, hogy Gide, Giraudoux, Jules Romains, Roger Martin du Gard e címkék és könyvborítékok alól a közös francia halhatatlanságba vagy közös feledésbe kerüljön.

Jön R. A. A mosolyán látom, hogy egyre gondolunk. Tavaly megbeszéltük a legközelebbi viszontlátást s az eredményhez képest végleg elbúcsúztunk. Most egy mosollyal ellenőrizzük a tévedést. R. A. azonnal mozgósítható tartalékos tiszt. „Nem szeretem Csehszlovákiát“ írta tavaly a behívója után. „Éljen a béke! Elmegyek a háborúba.“ Akkor a legtöbben így búcsúztak. Említem a cikket, a francia katonáról esik szó. Kitűnő százada volt a háborúban. Két héttel a fegyverszünet után föllázadt a kaszárnyában, hadbírótság elé kellett állítani. „Csak a veszély fegyelmét tűrik“, mondja nevetve.

Egy közeli kocsmában ebédelünk, híres a bora. A szomszéd asztalnál André Gide. Megöregedett. Az orosz utazás s a politika tette? Azt mondják, nagyon megbánta ezt a késő szerelmét. Vigyázzunk: nem a bátorságát, nem a fellobbanását, nem a kiállást, hanem a pártbilincset. Hetven év alatt mindössze két vagy három évig szolgált idegen kötelékben, ez is megártott neki. A kommunisták rövid öröm-

ujjongás után kiutasították maguk közül az öntörvényű irodalmárt és kontár pártembert.

R. A. Proudhon életrajzán dolgozik. Igen nagyra tartja, ellentmondásaiban mélyen emberi és francia. A múlt századnak két nagy szocialistája volt: Owen és Proudhon s a francia paraszt és kézműves népnek két nagy gondolkozója: Michelet és Proudhon. Csakhogy a nagy forradalom óta Franciaországban a nép helyett radikális ügyvédek és tanárok gondolkoznak. Michelet-t óvatosan megtették lírikusnak, Proudhont egy zavaros önművelőnek. Éppen e korabeli lekicsinylés és gúnyözön hátán menekül át korunkba; a *dogmák* századában kitagadták, a *módszerek* mostani századában szabadon lélegzik s nem lakol az ellentmondásai miatt. Marx a British Museum könyvtárára és Manchesterre szabta acélos fényű, rideg rendszerét, Proudhon a gunyoros, bölcs francia népre, a párisi kézművesekre s a kisvárosi mives mesterekre. „01 vassá el a *Forradalmár Vallomásait*, meglátja, mennyi emberség és voltairei mosoly volt a régi szocializmusban. Proudhon ijesztőket mondott, de alapjában véve olyan szelíd, mint maga a lobbanékony és szelíd francia nép. Írás közben a párisi nyomdászokra, a jurái órásmesterekre s a grenoblei kesztyűsökre gondolt. Franciaországot a szabad kisemberek szövetségévé akarta

tenni. Marx a munkaadók ellen írt. Ő a zsarnok ellen, akárminek hívják. Ebben a különbségben van a jövője.“

*

Délután a Louvrebán. Mondom az egyik őrnek, hogy a terem képeiből néhányat nemrég Belgrádban láttam. „Három *képemet* vittek oda s egyet Newyorkba“, feleli. Megpróbálok visszaemlékezni. A harmadiknál megállít. „Az nem az *enyém*.“ És megnevezi a gyűjtőt. Fogynak a sánta vagy félarcú örök, kihálóban a hadirokkant nemzedék. Igaz, már húsz éve elmúlt a háború.

Csak néhány éve gyanítom, milyen gazdag a francia festészet. Éber és gyors értelmük a művészetben utolérte saját irodalmukat. A nagy vegyészekhez és fizikusokhoz hasonló kísérletezők és kutatók voltak. Az a század, melynek. Delacroix, Ingres, Courbet, Daumier, Manet, Degas, Renoir a szülőtte, olyan elveszett ifjú művészt sirathat, mint Géricault.

Hugó egyszer Rimbaud-t kölyök Shakespeare-nek nevezte. Géricault-t kölyök Michelangelónak hívhatta volna. A halál küszöbén bontakozott ki igazi mérete. Raffael megmutatta a nagyságát, Géricault hasonló életkorban csak közeledett hozzá. A lángelmék nem

egyforma gyümölcsök, nem egyidőben érnek. Géricault-t lassú érésre, hosszú pályára szemelte ki a sors, akárcsak a túlkorán halt Keatset. A testükkel azonban elfelejtett szerződést kötni: az edény széttört, mikor a láng még csak hevült. Raffaelt vagy Byront megszipította a fiatal halál, a munkájuk már tető alatt volt. Géricaultnak a művébe taposott.

*

Párisi képek. Egy kiszármazott barátommal ebédelek. Szemérmes, hű magyar, csak a jó oldalainkra emlékszik. Sose kérte a francia honosítást.

„Ma avignoni bort iszunk“, mondja.

„Chateauneuföt?“

Fölragyog:

„Nem gondoltam, hogy *ilyen* értelmes vagy!“

Ebből a mondatból tudom meg, hogy mennyire elfranciásodott.

Két gyerek összeütközik a Louxembourg-kert medencéjénél. „Pardon, uram!“ mondják egyszerre. Nemcsak a nemzet érett, minden egyed kész ember a gyerekkorában.

Erdélyi Józsefnek való kép. Egy asszony hajadonfő, esőkabátban ül a szakadó esőben egy kávéház előtt és pásztorsípon furulyázik.

Május 14.

A. S. a Collège de France tanára. Az apja 1870 után költözött Elzászból Le Havreba. A legpedánsabb francia tudós, naponta kétszer rendezti az íróasztalát. Hallja, hogy protestáns vagyok s felderül. „Tisza is az volt.“ Keveset tud a politikusról, de a konok, fekete ember él benne. Kikérdez a magyar hittestvérek számáról, foglalkozásáról, társadalmi erejéről. Később azt mondja: „Nyaranta Ardèche megyében szabadabban lélegzem. Ott protestáns a többség.“

Ehhez a mondathoz ismerni kell a francia kálvinistát. Vérig sértett nép, Jarnac, Mocontour még ma is bosszúra inti. Sose láttam ilyen haragtartó kisebbséget. Ez a megfontolt, fagyos és módszeres harag közvetítette szabadkőműves barátságukat is. Sedan után tudvalevőleg német, sőt porosz alapokra került a francia közoktatás. Ebben a reformban orosz-lánrész jutott a protestáns és szabadkőműves kisebbségnek. Vállvetve dolgoztak, az iskola-reformban elfojtott kisebbségi érzésük elégült ki, sőt a forradalom hivatalos, egyetemi mítoszában is részben a protestáns elit keresett elégtételt a korábbi üldözésért. A katolikus egyház s a politikai reakció a harmadik köztársaság elején még szoros szövetségben állt, a világné-

zeti egyensúly tehát a protestánsokat önszántukon kívül is a haladó baloldaliak közé sortorta volna. De ma már nekik is vannak szerzett jogaik, gazdasági fellegváraik. Van mit félteniük. Az elszegényedett katolicizmus viszont hovatovább elszakad a jobboldaltól, Péguy óta gyakran a szélsőbalról sorozza önkénteseit. A két vallás politikai szerepe láthatólag felcserélődik, a katolikus forradalmár a liberális „régirend” ellen fordul, a protestánsok kapitalisztikus szerzett jogaikba kapaszkodnak. De szellemük nem változik, ezentúl is a szenvedély nélküli eszesség képviselői, mint maga a világhírű A. S.

A Société d'Histoire de la III. République ülésén. Egy elfelejtett politikus leveleit ismergetik. A vita csakhamar áttér Gambettára és Jaurésre. Mind a kettő igazi délvidéki torok volt. Gambetta különösképpen a megtestesült Máriusz, a kávéház terraszán harsog, veri az asztalt, de alapjában véve könnyen puhuló, kezes, torzonborz oroszlán. Feltűnik, hogy milyen gunyorosan beszélnek a két szívremegtetőről. E. P., a társaság titkára később felvilágosít. A jelenlevő történészek kivétel nélkül északiak, a Loiretől északra születtek. Francia-

ország egyszerre déli-mediterrán és északi-germán ország. Legkedvesebb folyójuk, hazai tiszájuk: a Loire lankások és ligetek közt folyik, mégis jobban kettéválasztja a nemzeti jellemet, mint a ligur, gall, burgund, frank, breton, olasz, spanyol vér. A déliek, azaz a Loiretől déliek lenézik az északit, aki katolikus keresztvív alatt is more protestáns egy kicsit, az északiak, azaz a Loiretől északiak lenézik a délit, aki napi egy óra munka után rohan a kávéházba, a kocsmába s a nó'khöz. Gambetta, a cahorsi „bon copain“ és Robespierre, az artoisi „pure“, a jópofa és a tiszta lélek közt az a különbség, ami a déli és északi franciát elválasztja. Sose tudnak megegyezni.

R. B. tíz év előtt még esküdött a rojalista *Action Francaisere*. Ez volt az utolsó félszázadban a legigényesebb szellemi mozgalom. Aki sokat követelt magától, hozzájuk állt. Nincs szebb, mint a kevesekkel, a nemesekkel tartani. Kevesen voltak, de hatásuk a szellem erejét bizonyította a szellemtisztelő fiataloknak. Kiátkozva, politikailag közömbösítve, pusztán Parisba szorítva az egész világ fiatalágához elértek.

Egy leckével megint okosabbak vagyunk. A

kristályos mozgalom az idő szorításában össze-
 repedt;, a gyémánt szellem meghempergett a
 napi politikában. Maurras, a mozgalom alapí-
 tója írja mostanában Franciaország legtájéko-
 zatlanabb külpolitikai vezércikkeit. A süket
 ember ma már befelé is süket, aggkori csap-
 kodással maga veri szét egykori ültetvényeit.
 A nagy nemzedék letűnőben, legvonzóbb
 alakja, Bainville meghalt, elszánt, kevésbé
 válogatós fiatalok (Brassilach, Gaxotte) osztoz-
 nak az örökségen.

Május 15.

A Szent Johanna szobor mögött állok. Má-
 jus második vasárnapján hódol a hadsereg a
 pásztorlánynak. Máskor a díszszemle szinte
 észrevétlenül elmúlik, az idén komoran s erő-
 sen ünneplik. A francia forradalom jubileumi
 évét följánlják a szent lánynak.

A pirosbojtos trombiták megperdülnek a le-
 vegőben, egyszerre harminckét kürtös fűjja.
 Mennydörög a gárdazenekar. Szökellő, gyors
 lépésben jön a gyalogság, a hosszú szurony-
 erdő eltakarja az eget. Most egy néger zászló-
 tartó tiszteleg a fehér lány előtt. XIV. Lajos-
 nak nincs szobra Parisban, szent Johannának
 kettő van. Ismét lendül a piros bojt, futólé-

pésre szól a hangjuk. Egetverő éljenzés, jönnek a tengerészek. Sikolt a furulyájuk, akár csak egy délfrancia szüreti menetben ... A tarkóm is lúdbőröz, lélekszakadva futnék utánuk, mint gyerekkoromban az 52-es bakák után végig a Monostori-úton.

Május 16.

J. K.-nél. Állítólag Daladier sűgőja. Őszszel München-párti volt, a megegyezés felé hajlította a gazdáját. Nyíltan megkérdem:

„Lesz-e háború? Vagy egy új Münchenre számíthatunk ?”

Elmosolyodik.

„Már tavaly is *volt* háború, Duhamel szavával: fehér (azaz vértelen) háború. A kezdetét kiderítik majd a történészek, a francia szem leginkább 1956 március körül keresi. A németek azóta bekebelezték Ausztriát, a Szudétaföldet, Cseh- és Morvaországot s a Memelt. Ez csak a kezdet. A nacionalszocialista nemzedék Európa helyett már Euráziában gondolkodik s Flandriától Japánig akarja — ha lehet: békésen — megszerezni a szárazföldet. De ez a keleti vagy euráziai birodalom megéri a világháborús kockázatot is. E világháború elején vagy talán első negyedében tartunk,

már volt vértelen Sedanja is. Mindig mi raktuk le a fegyvert. De ha egyszer ellenállunk, a vértelen, azaz fehér világháború átváltozik véres háborúvá.“

Amit ezután mond, egy félév előtt már halottam magyar történész barátomtól. Az első világháború hadműveletekkel kezdődött s gazdasági és propagandaháborúval végződött. Most alighanem fordítva lesz. A gazdasági és propagandaháború megkezdődött, a hadművelet a végére vagy legalábbis a háború második felére marad. Az emberek lelkileg már az első ágyúszónál ott fognak tartani, mint 1917-ben. Vannak ugyan valódi háborúk is, de a döntő ütközeteket eddig a propaganda és gazdasági háború nyerte.

Az angol hadkötelezettségről beszélünk.

„Angliára rendkívül hatott a szállóige, hogy kitart az utolsó francia s lengyel bakáig. Fölébresztette önérzetüket. Valószínűleg tudja, hogy az angol nem az életét félti, hanem a kényelmét. Ezt a kényelemszeretetet áldozta föl a sorkötelességnek. Ma ott tart katonailag, ahol 1915-ben, nem kell már az elején egyedül véreznünk.

„És Amerika?“

„A semlegességi törvény megváltoztatásáig nem számítunk rá. De a közvélemény ott is tájékozottabb, mint 1914-ben.“

J. K. udvarias, de csöppet sem bátorít. Rosszkedvűn és szorongó honvággyal ballagok vissza a balpartra. Ismét úgy félek Paristól, mint tizenöt év előtt. Akkoriban még előfordult, hogy az idegen után szóltak.

Tavaszi szláv utamon, Belgrádban, Varsóban, nyilait először a szívem gyökeréig, hogy a háború csak a kis népekre végzetes. Mindig a létük körül forog, az örök piski, varsói, zimonyi hídért. Négy országot találtam állig fegyverben, de csak Jugoszláviát és Lengyelországot mély balsejtelemben. A franciák és a háború közt ott a Maginot-vonal, hátuk mögött egy tengeri birodalom, a fényes múlt s a tanítványból lett pártfogó: Északamerika. Csak a háborúra gondolnak, nem a nemzet-halálra. A háború egy nagy népnek csak történelmi esemény, a nagyság vérdíja, egy ártatlan kis nép bele is pusztulhat.

Úgylátszik Franciaország rászánta magát a mérkőzésre. Hát csak szánja! Az igazi háborús felelősek mindig a nagyhatalmak s az erős népek, akármelyik oldalon állnak.

Május 17.

Búcsúebéd Ph. D.-vel. Jól ismeri Magyarországot. Mégis csak érdemes akármilyen áron függetlennek lenni! Embertelen árat fizettünk érte, az ország kétharmadát. De ha bánni tudunk vele, megérte. A széttépett országotestet majd csak összerakjuk, de szabadság nélkül az ép is tetszhalott. Vigyázzunk a szabadságra, csak ez a becsületünk. Idegen barátimtól tudom. Egy magunkfajta francia és magyar 1910-ben nem beszélt volna ilyen tájékozottan s egyenrangúan a csonkítatlan, de félig függő Magyarország dolgairól.

„C'est un Mac-Mahon, qui a réussi“ mondja Horthy Miklósról. Mac-Mahon egy időben Franciaország legjobb katonája volt, Malakov, Magenta, Solferino az ő haditette. A második császárság bukása után a kijózanodott Franciaország megválasztotta köztársasági elnöknek. Mac-Mahon hívő katolikus és ír nemes volt. Az maradt az elnöki székben is s a harmadik köztársaság eleinte egy alkotmányos királysághoz hasonlított. De az 1877-es választás után Gambetta csapásán a kispolgári radikalizmus nyomult a törvényhozásba. A földbirtokosok és patríciusok kimaradtak, Mac-Mahon elkedvetlenedett s két év múlva lemondott.

A mi Mac-Mahon marsallunknak „sikerült“, kézben tartotta az országot, úgy vigyázott a szabadságunkra, mint egy jó katona a hadsereg szellemére.

Sorbonne-utca 8. A földszinten egy kínai étkezde tengődik. A helyén volt Péguy szerkesztősege és boltja. Átellenben a Sorbonne sötétlik. Péguy valósággal a küszöbére költözött, kicsi fészkeivel a szellemi fellegvárra tapadt. Megtagadta s tovább imádta. A kiugrott írástudó hitvitára hívta ki világi egyházát. De az egyház feleletre sem méltatta. A nemzet tanítója akart lenni. De a nemzet nem is tudott róla, egy ország helyett néhány barát ült Péguy iskolapadjában. Kosárfonók ivadéka s egy özvegy parasztasszony fia volt, nagyúr-nak: néptanítónak szánták! „A köztársaság fekete huszárijának, a szigor fekete huszárijának, a köztársaság lelencének.“ Lilacsíkos, fekete néptanítói egyenruhára vágyott s a szó kis kezdőbetűjét nagyra változtatta: Néptanító volt. Szocialista volt és hazafi, szabadgondolkodó és katolikus, forradalmár és militarista. A franciák untak eligazodni rajta, az Egyetem lenézte. Szökött papja, eretnek fia volt! Csak halála után derült ki a tanítás, az ellentmon-

dások közös értelme. Péguy visszaszerezte a francia léleknek a székesegyházakat, a keresztesháborúkat és Szent Johannát. Kimaradt az Ecole Normáléból, de egy emberöltő múlva a főiskola titkára a chartresi templomhoz gyalogolt az emléke után. Mert az ország halála után végre tanítójául fogadta. Szenvedélyesen vágyott nem a sikerre, hanem a hallgatókra. A túlvilágról meghallgatták. A marnei csata előestéjén esett el Villeroy-nál, közel ahhoz a helyhez, ahol Bossuet püspök volt s Lafontaine született.

Megállok az emléktábla alatt. Úgy tudom, az ötödik vendéglős kísérletezik az étkezéssel. Szigorú házi istenek büntetik a szentségtörőket.

Volt egyszer egy nyár, fojtott nyár, riadalmak nyara, mint a mostani. 1905-ben. Minden órára várták a háborút. Ettől a nyártól kérek most útbaigazítást. Péguy felel. Gonzaga Szent Lajosra emlékeztet.

Gonzaga Szent Lajos — írta Péguy 1905-ben — papnövendék társaival labdázott. Egyszer csak eszükbe jutott egy régi szemináriumi játék: mi lesz, ha jön a világ vége? Az egyik lelkigyakorlatra, a másik imára, egy harmadik önkínzásra s valamennyi bűnbánatra gondolt, Szűz Máriának s a maguk szentjének ajánlották magukat. Gonzaga Szent Lajos azt mondta: én tovább labdázok.

A pont des Ártson búcsúzó. Néhány hete a Poniatowski-hídon erre a folyóra gondoltunk: „sous le pont Mirabeau coule le Seine et nos amours...”

Egy kézilámpás imbolyog felém. Most ül a hídfőhöz, kis lámpával a kezében Wilhelm Hauff hősnője a pont des Arts-i kolduslány. Hauff a Szajna-hídoü,, Hölderlin a Dordogne partján, Rilke a Jardin des Plantesban ...

Érzem, hogy székely véretem a Berniem keringő germán vér hajtja sebes szerelemre e katolikus városért...

CATULLUSNÁL

Június 18.

Olasz állomás. Római tetőcserép, szalmafonatú fiaskó, egy kosár saláta, egy szakajtó gyerek. Délen vagyunk, az Alpok déli lejtőjén, Goethe és Stendhal tüdeje tágul a mellben.

Itt az ideje, hogy egyszer már bíráló vagy legalább is hűvös szemmel érkezzem Velencébe, gondolom útközben. De Portuguaronalfog az ismert remegés. Villámlik, mocsaras, fantomi síkság lobban föl. Fekete záporban mennydörgünk át a Piávén. Aztán az eső elfordul, Mestre fölött csillagos az ég.

Éjjel egy órakor a csónak elúszik San Simeoné Piccolo és a Scalzi közt. Hátradőlök, hallgatom a nyitányt. A függöny fölemelkedik, kezdődik a világ legszebb operája. Első jelenet: az utas befordul egy sötét, orgyilkos sikátorba.

Június 19.

Szemközt az ablakommal a Fondaco dei Tedeschi, a középkori német kereskedők raktára. A külföldiek közt nekik volt a legnagyobb hatalmuk. Augsburg, Nürnberg, Konstanz, Ravensburg itt találkozott a Kelettel. Giorgione és Tintoretto volt a festőjük, mint Londonban Holbein. A Fondaco falképei elpusztultak, Giorgione, Tintoretto, Holbein rendelői kihaltak. Kihalt a nemes faj. Tengerek, hajók, hágók, telepek urai voltak, futárjaik folyton ügettek, a Fuggerek behatoltak a Vatikán hálósobáiba, a Welserek a brazíliai rengetegbe, otthon voltak Genovában, Velencében, Londonban, Vysbin, Novgorodban s nem voltak otthon Németországban. Nép és haza hiányzott a patriciusok nyelvéből, száz szobából állt az otthonuk s tengerek voltak e szobák közt.

*

Velencei pillanatképek. Siheder a San Zacariában. A keresztelőmedence két kis szobráról beszélgetünk. Hallgatózik, lesi az arcjátékom, megpróbálja kitalálni a barbár szavak értelmét. Nem közömbös neki, amit mondunk. Eszembe jut az őr a Louvreban. „Négy képe-

met vitték Belgrádba.“ Latinok a műemlékeik közt.

A Scalzi templom. A háború alatt belőtték a kupolát. A pályaudvarra céloztak s Tiepolo freskóját találták. Úgylátszik, a maguk módján a gránátok is műélvezők.

Paolo Veronese kiállítás. Valami hiányzik belőle, talán a lángész? Ha a lángész: ellenállás a kísértésnek, az hiányzik. Kedves, lány ember volt, fogott rajta a világi rontás, kiszolgálta a rendelőit. Tintoretto Velencének festett s ez a Velence egy világegyetem volt: a halásznak és a bankárnak, a tanácsúrnak s a bélpoklosnak, a zsoldosnak s a költőnek, a bérgyilkosnak s a muzsikusnak, a harangtoronynak s a sikátornak, a holt víznek s a szigeteknek. Veronese a gazdag embereknek festett. Egy nyírott kertben, habzó függöny elé, operai pompába helyezte az angyali üdvözlést. A hajdani szűz szobácska kifecsegte titkát egy színházi díszletnek.

Kifelé menet egy félkarú őrral találkozom. Alig pelyhedzik a bajusza, a mellén kitüntetés. A Louvrebán öszülnek és kihalnak a hadirokantak, itt fél-gyerek is akad köztük. Az ország évek óta harcol és áldoz, veszedelmesen él.

Június 20.

Az idegen lábujjhegyen jár a kísértetek közt, a holt városban. Súgd a fülükbe: Vence ma is él, ez Goldoni és Guardi népe! Csak az előkelősége tűnt el, nem a fiatalsága. Ez a város a jókedvű szegényeké, akik kormos külvárosok helyett mór ablakok s Palladio homlokzatai mögött élnek rongyos fényűzésben. A tréfacsináló Goldoni minduntalan leszáll a talpazatáról, hóna alá csapja a háromszögletű kalapot s befordul a Calle dei Fabbrin.

Június 22.

Firenze. Tíz érces ütés zuhan le a kőpártárol. Fegyver csattog vagy óra üt? A fogasom kovácsolt vas. Félelmes város, fegyver a párnája, kő a derékalja. Óriási patkányfogó, a királyok fegyveres kísérettel is kétszer meg gondolták, amíg elfogadták a szíves hívását. A vendégei folyton hátranéztek, mint egy barlangban s föl-föllestek, mint egy szurdokban. Dicsőség volt bejutni, de öröm kikerülni!

Hideg, csillagos az ég, csak a színe nyári. Szemközt a Spini-Ferroni palota. Szédelgek, mire szemem a kőcsipkés párkánytól a lábáig ér. Ilyenforma sásfészekben lakom én is, a két

ház friss korában valószínűleg hadilábon állt. Jobbkézre Ammanati hídja: a Santa Trinitá. Amott messzebb a Bartoloni palota. A tér közepén egy gránitoszlop Caracalla termáiból. Oldalt, a Santa Trinitá templomban Medici Lorenzo mosolyog Ghirlandaio falképén. Erkélyem alatt vitatkozott hajdan egy szép szál öszülő férfi egy homályos Dante szakasról. Mindennapos multság volt ez a firenzei utcán. Kiálltak a bolt elé Dantéről beszélni. Talán Buonarotti megfejti? mutatott a magas ember egy arramenőre. De a megszólított gúnyra vette a dolgot, szitkot, tajtékot fröcskölt. Méghogy a magas ember beszél, aki minden szobrárt csúful abba hagyja! Vagy ki látott már szobrot Lionardo da Vincitől? így támadt Michelangelo az erkélyem alatt a szép szál ösz emberre, aki Lionardo volt.

Lemegyek az étterembe. A borát hangzatos helyen szűrték: San Casciano Val di Pesaban. Valamikor Machiavelli szőlője volt, figyelmeztet a vendéglős. Istenemre, ez már sok a jóból!

Június 23.

A Medici kiállítás. Négy évszázadnyi Európa villog ebben a családtörténeti vízcseppben. Gótbetűs pénztári följegyzés az első em-

lék s egy magtalan választófejedelemné arcképe az utolsó.

Az aranykor ebben az esetben is a különböző tulajdonságok helyes mértékétől függött. Egy félszázadig három Medici-nemzedék megtalálta a helyes mértéket vagyonszerzés és műélvezet, munka és szemlélődés között. A mérleg egyik serpenyőjébe hitelleveleket, a másikba humanista leveleket dobott. Ezt az egyensúlyt hívjuk Firenze aranykorának. Cosimo, Piero di Cosimo és Lorenzo egyformán értett a kettős könyveléshez és Platónhoz, ugyanaz a toll irányította az árut Livornoba, amely a tudós Polizianot Careggibe. Üzletvezetőik exportszámlát s délfrancia vagy flamand táblaképeket hoztak át az Alpokon.

Később betört a Habsburg-vér. Okos szájuk lebiggyent. A család visszahúzódott a kopár főségbe, talpig vasban, halványan és véznán tekintett le a városra. Rideg és üres volt ez a főség, nem hatolt hozzá utcai lárma. Cosimónak és Lorenzonak még ez volt az eleme j Fra Angelicoval, Gozzolival, a Lippikkel barátkozott. A nagyfejedelmeknek már Salvator Rosa, Furini s Allori a festője. Csataképekben, kereszténykínzásban, hajótörésben és hegyi rablókban remekeltek.

Az üzleti könyvet, a váltózsirót s a gyapjú-behozatalt megszépítette az olvasmányuk: Pla-

ton, Cicero, Szent Ágoston. De az ivadékok Habsburg fönségének már a betű is túl vaskos volt, jellemző családi szenvedéllyel a zenébe s a csillagászatba zárkóztak. Stradivari volt a hegedűkészítőjük s Galileit, a csillagászt támogatták.

Egyidejűleg a Biblioteca Laurenzianában kiállították a Medici-kódexet. A szöveg legtöbbször pogány, de a kézimunka szerzetesekre és kolostori hagyományra vall. Olyan embernek készítették, aki (mint Cosimo) szabadidejét legszívesebben a S. Marco kolostorban, kedves fráterei között töltötte. Állítólag a firenzei humanizmusban már az újkor dereng. Valójában ez a humanizmus még egészen középkori, közelebb áll egy másoló szerzeteshez, mint Copernicushoz. Az igazi újkor, a modern ember csak az északi humanizmussal, a biblia-magyarázókkal kezdődik.

Az angol és francia társadalom fejlődése a középkori Firenzében tartott főpróbát. Mondtam ezt egyszer Salvemininek, nem hitte. A történészek nem hisznek a párhuzamokban. Machiavelli és Guicciardini szülővárosa politikailag is hamarább felnőtt s megérett, mint a korabeli Európa. A hősiezen nagyzó és ki-

finomult város a kormányzást tapasztalati műalkotásnak tartotta, amelyet eszmékkel és kísérletekkel tökélyre lehet vinni. Évszázadokig ragaszkodott ahhoz a végzetes rendszerhez, amit államválságnak hívunk. Folyton rázkódott, rengett, minden rendszert levedlett magáról. De a dölyfös őslakók ezt olyan természetesnek tartották, mint a vegyész az apróbb laboratóriumi robbanásokat.

Az olasz félsziget a lombárd városszövetség s a spanyol szolgaság közt egyébként is végigpróbálta az újkor nemzetiségi harcait. Valósággal fordított, kicsinyítő látcső Európa történetére. A színpad s a szöveg ugyanaz, csak a méret kisebb. Ezzel magyarázható az a párhuzamos tünet, hogy se Itáliának, se Európának nincs jó összefoglaló története. Van jó firenzei, milanói, velencei stb. történelem, ahogy van jó francia s angol történelem is. Nekik Firenze története ugyanaz, ami Európának egy nemzeté.

Nézzünk egyszor olasz látcsővel a huszadik századra! Azt hiszem, okulásunkra lehet, ötszáz év múlva látcső nélkül is így fognak ránézni. Ami nekünk életbevágó becsületügy, az utókornak olyan homályos és mellékes lesz, mint a szövevényes északolasz „combinazioni“ Medici Lorenzo korában. Perugia valamikor a városházra függesztett a megszegyenített

Siena láncait, Genova a pisai kikötő láncait mutogatta. Az utas megáll e múzeumi tárgyak alatt, tanácstalanul keresgél a Baedekerben. Bárcsak itt tartana már az európai dédunokánk!

Június 24.

Pisa a tizennegyedik század óta hanyatlik. Két ellensége volt: a homok a kikötőben, Genova a vizeken. Az elsőt a tenger adta, a másodikat maga szerezte. Hogy ezt megértsük[^] nézzünk a fordított olasz látcsőbe.

Egy sereg városállamot látunk a lunigianai tengerparton. Lelkileg és politikailag is közelebb voltak a tengerentúlhoz, mint egymáshoz. Genova, Pisa, Livorno nemzetközi szerződéseket kötött a fél világgal, de hazafiságuk csak a várfalig ért. Pisa tornyából jól látszik Lucca. Az már ellenség volt. Az volt Genova is, csak sokkal veszedelmesebb. 1282-ben legyőzte Písát s könyörtelen békét, valóságos westphaleni szerződést parancsolt rá. Egy ország néha megszabadul a rossz béke bilincseitől. Pisa kicsi volt ehhez.

Egyetemi város. Az új rendszerben Salverriini volt a főiskola első kitanúsítottja. Azóta többször is tisztogatták. Valamikor itt tanított

Vezalius; Galilei a ferde toronyból mérte az esés törvényét. Vezalius titokban boncolt, Galilei történetét ismerjük. Szóval: nekik is nehéz volt.

Június 25.

Genova. Szítál az eső, a jeges szél minden sarkon megtaszít. Ólmos felhők rontanak a karzatos öbölre. Hét vagy nyolc karzat felhőkarcoló házakból: ez a genovai öböl. Fogvacogva betérek egy bárba, a kávé méregerős, már az illata megrészegít. Szabadság és Búcsú vitorláit csapkodja, paskolja bennem a szél. Felbög egy hajókürt. Egy kosár tengeri szörnyet visznek a bárajtó előtt. Elindulok utána. Keskeny, mély utcák hívogatnak, a paloták háta szurkos sikátoroknak támaszkodik, együtt izzadják a salétromot. Hirtelen besötétül, roskadt bolthajtások alatt járok. A halcsarnoknál egy foltos, ferde ház legfelső emeletén kikönyököl valaki. Valahol a tizedik emeleten. Nézi a szürke tengert.

Egy hontalanra gondolok, aki könnyen magam lehetnék. Ott fön, az elhagyott ablakban. De én vigyáztam veszélyes ösztöneimre, testvérgyilkos dühvel fojtogattam őket. Érdemes volt? Fújj, szél, rázz, ahogy bírsz! Visszanézek

a könyöklőre, egy elveszett ember, egy titkos dúvad sorsát kutatom. Vájjon hamarabb őszültem volna? Lenne mit ennem? Megvarrnák a szakadt ingem? És készülnék valahová? Valaki után? Utánad, rettentő szenvedély, akit sosem mertem követni?

A férfi nézi a tengert. Még pár lépés a legközelebbi utcáig s örökre eltűnik.

*

Genova mögött, a vízierők mentén gyártelepek rejtőznek. Nincs csengő nevük, olasz szemmel mégis becses vidéken járunk. Genovától függ Turin, Alessandria, Milánó, Monza nehézipara, amely kiemelte őket a paraszt szegénységből. A közbeeső hegyek közt születtek ezek a gyártelepek. Közel vannak a genovai nyersanyag kikötőhöz s a repülőtámadás nehezen fér hozzájuk.

Az olasz többé nem író- és művésznép, tehetségét s találékonyságát a mérnök tudományoknak adja. Már régebben rájött, hogy nem juthat tovább az irodalomban és művészetben: túl magas hangon kezdte és századokig szétforgácsolta magát a tunyább és tompább agyú népek közt. Arthur Young, a nagy angol mezőgazdasági író már a tizennyolcadik század végén művészek helyett agronomokat,

közgazdákat s természettudósokat keresett köztük. Megérezte a változást. A nép azóta elfordult a súlyos hagyománytól, a költő, a festő és a muzsikus ma mérnöknek, pilótának születik s a faszizmo csak egy hosszabb alkati forradalmat fokoz bennük. Aki ismeri az apennini, abruzzói, liguriai vasútvonalat, már megtalálta a pontinai telepítés s a fasiszta repülés múlt századi előzményét. Új honszerzésük az *Ottocento* medrét vájja tovább.

Itália a szankciók óta nem tud s nyilvánriem akar szabadulni az emléküktől. Márványtáblák emlegetik minden valamirevaló helyen. Nagyon régi gondjuk a gazdasági függés, már a liberális kormányok is tisztán láttak ebben a kérdésben. Külkereskedelmük háromnegyed része a körülzárt földközi medencétől függ, északafrikai gyarmatuk száraz sivatag, élet helyett antik romokat terem, keletafrikai birtokukhoz át kell hajózni a Suez csatornán. Az ország tele van ferences szépséggel, de a gyomrában nincs „angol tartalom“. Amíg a világ katolikus volt s folyton a túlvilágra készült, beérhették a kihült vulkánokkal is. A láva bőven adott bort az oltárra s a mise utáni poharazáshoz. De a modern gépesített világban Olaszország önhibáján kívül elszegényedett. Hiányzanak gyomrából az évmilliók erdők, a hosszú rothadás, amelyből lóerő te-

rem. A vasúti hirdetésekem látom, hogy megint van egy autárkia kiállítás Turinban. Félig a milánói Lionardo kiállítás is az.

Június 26.

Minden város hűtlen az emlékeihez. Különösen ha élő test s nem befagyasztott műemlék. Sose bízzunk régi szerelmesei szemében. Különben úgy jár az ember, mint én Milánóval.

Hol van Stendhal városa? Az *Henri Brulard* véglapjai után dübörgő ágyúk, agyonhajszolt lovak közt érkeztem képzeletbeli Milánómba. Az erkélyről szenvedélyes mágnásasszonyok integettek. Erre tanított Stendhal. Ezt látta. Csengett a füle az alpi ágyúzástól, térdében remegett a Szent Bernát-hágó. Csákója fülig csúszott, csizmája lötyögött, a legényke ideoda csúszott a lovon. Most tanult káromkodni. Tizenhétéves, nyápic fiú volt, Daru hadtápminiszter védenca. Milánó legszebb pillanatára érkezett, valósággal a nagy áriára nyitott be. A város ünnepelte a franciákat s az ifjú vezért. *Csakugyan* grófnők álltak az erkélyen, egyenesen az ókorból sarjadt a családfájuk. Az erkélyek alatt egy verhetetlen hadsereg dübörgött. Serdülő tisztek, póri legénykéék, Lodi,

Arcole puszkaporával. „Junot, la Tempéte“: Junot, a Vihar volt egyikük neve. Szivárgott a sebük, alig lábadoztak s már csodákat műveltek a grófnőkkel. A kis Beyle-Stendhal káprázva kapkodott a kardja és szíve után: a patrícius nők s a spartacusok nászára érkezett. Sose szabadult e nagy tavasz emlékétől. Napoleon bukása után Parisból visszatért Milánóba, itt henyélte el bölcs mérséklettel a vagyongáit. Olasz sírfelirat tervén egyenesen milánóinak mondta magát. „Enrico Beyle milanese“ írta egyszer. „Visse, scrisse, amö. Quest'anima adorava Cimarosa, Mozart e Shakespeare. Morí di anni...“ Az évszámnak helyet hagyott. Mint tudjuk, a tiszteletbeli milánói Parisban halt meg, az utca közepén.

Most itt vagyok s hallgatózom. Nem nyikognak az ágyúkerek, késnek a hősök. Csak úgy zúg a fülem az autótülköktől. Nagyszerű város. De nem ezt kerestem. Egy kicsit le kell szokni Stendhalról, hogy az ismeretlen új várost megszerethessem.

Lionardo kiállítás. Egy parancsuralom hódol előtte, de mit tenne, ha élne? Lionardo a megtestesült engedetlen ember, folyton kérdez, saját kérdései, termékeny kételyei miatt

hagy fel a megkezdett munkákkal. Ő és Goethe a legszebb európai jelkép, csak félig él a műveben, fél-halhatatlansága maga a magatartás. Egyikük sem állít vagy kijelent, mint a misztikusok, csupán felel. A kijelentést megelőzi a kérdés magukhoz s a világhoz. Már pedig minden misztika — a politikai misztika is a kijelentésekből és sugallatokból áll. Szent Johannát talán megtehetem egy parancsuralom védszentjének. Sugallatai voltak. Lionardo nem hisz a sugallatban, a tizenkilencedik század racionalistái joggal tekintették első ősöknek.

A kiállításon fába és gipszbe másolták a találmányterveit s a Codex Atlanticus lapjait fényképre nagyították. Lionardo a tetemboncoló, botanikus, optikus, fizikus, technikus, hadimérnök, városrendező, festő, építész, szobrász és költő bemutatkozik. A megoldás néha groteszk, mai szemmel hamis csapáson indult el. De nem a megoldás a fontos, hanem a magatartás, a szándék. Elsőnek kérdezett, a helyes felelet az utókorra maradt. Ösvényeit benőtte a fű, a feltalálók eltértek tőle. De elsőnek lépett ki a körből. Hódolat illeti meg, nem bírálát.

Június 28.

Milánó a fasizmo bölcsője. Jutalmul átépítik. A város lombard arca elhalványul, szaporodnak azok a sima,, puritán házak, amelyeket az utolsó években az új Rómában megszoktunk. A fasizmo a nemzeti egység kifejezésére az egész birodalomban egyformán épít.

A legjobb hely, hogy a rendszerről beszéljünk. C. P.-vel egy kis „párisi udvarban“ üldögélek s a fasizmo jellemrajzát hallgatom,

„Mussolini kulcsa nem Pareto, Sorel vagy Nietzsche. Sokkal jobban meg lehet érteni Mátyás király olasz kortársaiból. Képzelve magát abba az időbe. Kortársai: XI. Lajos, Katolikus Ferdinánd, Rettenetes Iván és Mátyás nemzetállamokká kalapálják össze laza, hűbéri országukat. Itáliában három hasonló emberről tudunk. Medici Lorenzo az egyik, Borgia Cézár, II. Gyula a másik kettő. A nemzetállam magja Toszkánában is, Lombárdiában is, a pápai államban is megvolt. Mussolini azért van, mert akkor egyiküknek sem sikerült, ami az Alpokon túl mindenkinek. Még olasz egyensúlypolitikájuk is megghiúsult. Holott ez a félszigeti egyensúly lett volna a nemzeti egység előszobája. Az antik olvasmányok azonban könnyelmű kormányzati kísérletekre csábították az olaszt. Két hagyományos erő is kétfelé

húzta. A pápaság és a császári Róma emléke az emberi egyetemesség felé, a fatornyos hazafiság a szűk városállamba. Az olasz egyszerre több is, kevesebb is volt, mint egy nemzet fia: a pápa és Róma minden néppel egyesítette, a szűk városi patriotizmus a szomszéd várostól is elzárta. Ahogy a modern magyar nemzetet a török katasztrófa nélkül Mátyástól kellene számítani, úgy számítanék az olaszét Medici Lorenzótól, aki „új ember“ volt, mint Mátyás, vagy Borgia Cézártól, aki idegen volt, mint Mazarin, a francia egység másodkövácsa. A kísérlet megbukott. Machiavelli már a kudarcot takargatta a *Fejedelemben*. Az olasz nép megmaradt egyetemességnek és fatornyosnak, ezen még 1870 sem segített gyökeresen. Az Unitá államjogi tény volt, a belső egység azonban egy új lélekidomárra, Mussolinira várt.

Az ország öt évszázad alatt elvesztette renaissance-kori fölényét. Végzetes volt ez a fölény, miatta szorult a barbárabb népek, de egységes nemzetek mögé. Most fordul a szerep. Olaszország a *szegénység* miatt olyan jól formázható, mint a renaissanceban egy fiatal nemzet (például Franciaország vagy Spanyolország) a *barbársága* miatt. Ez a könnyebb formálhatóság helyezi lassan a tőkés országok elé. Egykori sorsát láthatja bennük. Ahogy a

renaissance-kori Olaszországot a tudós kétely s a művelt gúny viszatartotta a nemzeti egy ségtől, éppen úgy viszatartja a megkövült tőkés érdek Franciaországot és Angliát a társadalmi fejlődéstől. Ami akkor műveltségi teher volt, ma gazdasági teher s a magántőkés monopólium ugyanazt a végzetes szerepet játssza, mint annakidején nálunk a hirhedt „combinazioni“. Az államok gazdasági hatalma egyre nő, ez a jövő egyenes parancsa s Olaszországban kevesebb szerzett jogot kell megsemmisíteni, mint Angliában és Franciaországban. Nem a parancsuralmak s a demokráciák néznek ma farkasszemet — ahogy ezt Nyugaton hallja — hanem az állami tervgazdálkodás s a mindenható angol és francia magántőke. E két plutokrácia fölött azonban fogyó népek örködnek. A harc máris eldőlt.“ Ezeket mondta C. P. Sokkal kedvesebb s műveltebb ember, semhogy fenyegetésnek vegyem az utolsó szavait.

Június 29.

Brescia. A népek kölcsönös megnemértéséhez tartozik, hogy minden rágalmat elhisznek egymásról. Az olasz szolgalelkű s szereti a könnyű munkát. A spanyol rongyos és kevély.

A francia szellemes és buja. Félig hízelgő, félig becsmélő jellemképek, a filléres mozi-járónak valók.

Gondolkozzunk egy kicsit. Az olasz a világ legjobb vasútépítője. Amerikában nehézipari munkás. Az olasz: bányász, kőtörő, kőműves, kertész. Alagutat váj, viaduktot épít, márványt fejt, a szakadásig hajlong, kapál. Az országa: megmunkált érc és kő. A tájat valósággal vés-ték. Ennyi a könnyű munkájukról.

Stendhal imádta féktelen ösztöneiket. Szemtanú volt, a látottakból ítélte. Nemes indulattal vetették magukat a hazafias összeesküvésekbe és fegyveres kalandokba. A hamu izzott s hogy milyen tüzet takart, megmutatta Brescia. Apraja-nagyja tíz napig védekezett, kapuról-kapura hátrálva drágán adta az életét. Ennyit a szolgalelkűségükről.

Ismeretes, hogy a negyvennyolcas „mérsékeltek“ módfelett támadták Kossuthot, amiért nem adott katonát Bécsnek az olasz felkelés ellen. Kossuth nevével nem is adhatott. A világ azért becsülte a magyart, mert úgy viselkedett mint az olasz, a nagy népek költészete egyszerre koszorúzta meg véres homlokunkat.

Június 30.

*Suso in Italia bella giace un lago
Al pie dell' Alpe che serra lamagna
Sopra tiralli, ed ha nome Benaco ...*

Dante még Benaconak hívta a tavat. A Scalliger vártorony fölcsal a mellvédre. Rózsaszín kövein gyíkok ágaskodnak. Vijjogva köröznek a szirti fecskék a torony körül. A déli láthatáron alacsony dombsort kanyarít a tó köré a jégmoréna. Odáig ért az ember születése előtt az Alpokból lenyúló jégfolyó. Egy emléktorony: San Martino della Battaglia. A morénak mögött fekszik Solferino, Custoza. Gyorsan elfordulok.

Havas hegykoszorú várt a hátam mögött. Az Alpok s a mély tó csöndre intik egymást. Harcban éltem, háború felé hullok. Jár még nekünk ez a pillanatnyi csönd? Ez az édes béke? Ez a mély öröm?

Bólong az oleander s a magnólia, egy aszszony sulykol a vár alatt. A félsziget csúcsán olajfák között rejtőzik „Catullus grottája“. A rom ép állapotban egy római milliomos világa lehetett. Az utókor nagylelkűn egy költőnek ajándékozta.

Szeressetek egy kicsit havasok, szeress tó, félsziget! Maradjon a hátam mögött minden Solferino.

Július 5.

A romoktól jöttem befelé. Dél volt, egy magaslaton álltam. A zuhogó fény megbénította a tájat, mozdulatlan volt az olajfaerdő. Csak a darazsak zúgtak, szinte dühöngve.

Ebben a pillanatban egy különös képet láttam. Éles és pontos volt a rajza, lágy emlékből kíméletlen vízióvá tisztult. Megláttam Korkot a Rajna mellett. Betonfedezékek közt, körüldrótozva a májusi fényben. Az a táj is mozdulatlan volt, egy német paraszt állt benne, a kapájára dőlt. Úgylátszik, az idén elkezdődik...

Július 7.

Trieszt már egy kicsit az otthon\$ hazaérek a monarchiába. Az olaszok visszaromanizálják Tergestummá, a várbeli Forum s környéke már egészen latinos. De lenn, a kikötőben csak lépésről lépésre enged az északi stílus, amely itt legdélibb, mediterrán végpontjához ér. Ilyen ablakokat, ilyen „empire“-t csak német földön láttam. A város még e pillanatban két kézen van: Mária Terézia s Mussolini kezén. Melyik győz? A helyreállított Forum annyit elárul, hogy melyik *akar* győzni.

Két kegyhely köt Trieszthez: Duino s a régészeti múzeum. Délután kimegyek Duinoba. Vakító, rőt táj az Adria fölött a fukarvizű Isonzó völgyben. Duino szegény karszti falucska. A Thurn-Taxis kastélyt szétlőtték a háborúban s a család — immár Torre e Tasso néven! — a rom mellé újat építtetett. Én a romokhoz igyekszem.

Kevéssel a háború előtt Rilke a hercegek vendége volt. Vendég volt mindenütt a földön, irtózott a maradástól, elszórta, amije volt, mindig búcsúzott. Küszöbről küszöbre bujdosva tisztán ment a végső látomás felé.

Egy nap a sziklák közt sétált. Meddő napok után hirtelen zúgást hallott. Kiáltani akart s ez az elfojtott kiáltás már az első elégia kezdete volt:

*Wer wenn ich schrie, hörte mich
denn aus der Engel
Ordnungen? und gesetzt selbst, es nahrne
einer mich plötzlich ans Herz:
ich verginge von seinem
stärkeren Dasein...*

Így kezdődött. A csonka sorok még véreztek, amikor elment Duinoból. Csak évek múlva, egy öreg, svájci toronyban forrtak össze tíz elégiává.

A tíz vers ma is erősebb nálam, nem értem őket egészen. De amióta megkóstoltam, folyton vágyom a titkos és homályos kéjre, inkább sose olvasnék, ha ezeket nem olvashatnám. Az igazi vers Pindaros óta fenkölt félrebeszéled borzongó bőrünk hamarább érti, mint az elménk. Pokolra s lángoló tavakra szálltam a költőkkel, nem emlékszem az útra, csak a félelemre s a gyönyörré.

A másik ereklye Winckelmann sírja a régészeti múzeum kertjében. Az öregúr az olympiai ásatásokhoz készült. Felfogadott egy csomaghordót, szállására ment s a fiú előtt megszámlálta a pénzét. Trieszt a tizenennyolcadik században olyan rosszhírű volt, mint ma Marseille. Winckelmannat hátulról érték a késszúrások. Római sírok közé temették, nem kellett többé visszatérnie a ködös északra.

Olasz földön két némettől búcsúzom. Roknokhoz, művelt barbárokhoz fordulok. Mint a párisi pont des Ártson, itt is körüllelt értő árnyuk. Tudják, mit érzek, Tóbiás angyala őket is vezette a Latin Part felé. Gyógyszert kerestek vak apjuknak, vak hazájuknak.

Augusztus 15.

Kassa. Feketül az ég. Megszoktam, hogy vészfelhők alatt éljek, de most túl sok egy kicsit, a tavaly őszinél is több. Úgy látszik., Anglia háborúra szánta magát. „Essünk túl rajta“ hallom egy ideje. A fatalizmus a háború legjobb cimborája. Hát esetek.

Ez az egyetlen város, amelynek Parison kívül van egy Cité szigete. Igaz, hogy kiszárított sziget: a Csermely ölelő két ágát még a múlt században befödtek. Ezen a jelképes szigeten van a Keresztelő Kápolna, a Főegyház s a magyar nyelv temploma, a színház. Egykor ott volt a városháza is. Egyház és Törvény a szigeten lakott, mint a Citében.

A székesegyházat francia ízléssel építették. A kőműves német volt s magyar. A gazda mindig magyar: magyar király, nem is egy. Az egyik oltár párisi munka. A másik német,

magyaros alakokkal. A kincstár ékszerei közt van szláv munka. A pincében pihen a Fejedelem a bujdosókkal. Egész Magyarországot bejárom ebben a templomban. Minduntalan visszatérek, piacom, otthonom, dolgozószobám. Drága, drága dóm, drága Chartresünk!

Augusztus 15.

Gyűlölöm a Fasor-i vadgesztenyéket, sietnek a hervadással, korán kárognak az őszi. A városban még nyár van, a Fasor már haldokol. Megállok egy rácsnál, a kert végében szép úrilak. Magánmúzeum, egy néhai táblabíró gyűjteménye. „Polgári kultúra“ mondom borzongva. Ne költögezzük nappal a holtakat.

Fegyveres tavasz, fojtott nyár. Vájjon mit hoz az ősz?

Szeptember 3.

Ezt hozta. Negyedtizenkettőkor jön a sürgöny az angol hadiállapotról. Ettől féltünk öt... hat... hét... Megálljunk csak, hány év óta? Éppen húsz év: 1919 óta. Lemegyek a szerkesztőségbe. A lépcsőn megfog egy altiszt. „A lengyel vitéz katona“ mondja.

Olyan, mint a többi vasárnap. De hát mit is gondoltam róla? A halálunk napja is olyan lesz, mint a többi. Ebéd után Donizettit hallgatok s egy német műtörténetben lapozok. Eszembe jut egy régi nyár anyámmal Bajországban. Három fia volt a vendéglősnek. A legidősebb fiú akkor szerelt le. Gyűlölte a háborút. A középső spengleriánus volt, tanítónak készült. Azóta valószínűleg fontos ember a pártban.

Este körülnézünk a városban. Higgadt és csöndes, majdnem komor. Még öljük egymást, de valahogy már kiöregedtünk a háborúból. Úgy látszik, avul a műfaj.

— Én már nem félek — mondja váratlanul az asszony.

Nincs is oka. Isten haragos munkája megkezdődött. Már nem kell félnünk készülő haragjától.

VÉGE.

TARTALOM-MUTATÓ

ELŐSZÓ	7
BELGRÁDI ORGONÁK	19
VARSÓI INDULÓ	45
BÉCSI HÁZTETŐK.....	69
A PÁSZTORLÁNY NÉPE	77
CATULLUSNÁL	113